

Twée eeuwen Nederlandse zendingsopleiding Van NZG tot HKI 1797-1999

Dr. Chris de Jong

1 Inleiding

De overgrote meerderheid van de omstreeks 750 zendingsorganisaties, die Nederland tussen eind 18de en eind 20ste eeuw rijk geweest is, heeft nooit een opleiding van zendelingen en andere uitgezonden medewerk(st)ers van enige betekenis gehad. De oudste en belangrijkste opleiding was die van het Nederlandse Zendelinggenootschap (NZG) in Rotterdam, waarvan ook enkele andere corporaties gebruik hebben gemaakt.

Geprobeerd zal worden te achterhalen hoe het zendingsonderwijs was ingericht, welke uitgangspunten daaraan ten grondslag lagen en welke veranderingen in de loop der tijden zijn opgetreden. Omdat deze elementen het duidelijkst aan het licht treden bij het NZG, zal met dit genootschap begonnen worden. Daarna komen enkele andere aan de orde.

2 Het NZG

2.1 Uitgangspunt; noodzaak van een opleiding

In 1775 schreef de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen een prijsvraag uit over het thema: “Welke zijn de beste middelen, om de ware en zuivere leer van het Evangelie onder de bewoners der koloniën van den staat meer en meer te bevestigen en in die landstreken voort te planten?” De drie bekroonde inzenders waren het erover eens dat in het geval van Indië in Nederland een kweekschool moest worden opgericht tot opleiding van predikanten. Centraal diende te staan het onderricht in de voornaamste Indische talen. De kosten van onderhoud zouden gedragen moeten worden door een te stichten genootschap van belangstellenden, die met vrijwillige giften zijn werkzaamheden zouden ondersteunen.¹ Na een

¹ De Bruyn, *Inventaris*, 46-47 (nr. 25).

“opwekking” daartoe van de London Missionary Society (LMS, opgericht in 1795), werden deze plannen in 1797 gerealiseerd.²

Gedragen op de golven van het 18de eeuwse Piëtisme wenste het “Nederlandsch Zendinggenootschap ter Voortplanting en Bevordering van het Christendom, bijzonder onder de Heidenen” niet zo zeer als Hervormd beschouwd te worden als wel als een algemeen protestants-christelijk genootschap.³ Daarom werd in de grondslag geen verwijzing naar een specifieke kerkelijke belijdenis opgenomen, het samenbindende element was het *doel*. Evenals de Herrnhutters, waarmee het zich verwant voelde,⁴ stond het NZG vrij ten opzichte van alle kerkelijke instituten. De grondslag luidde: “Het Genootschap wil gehouden worden voor een algemeen christelijk genootschap, dat alleen ten doel heeft, om het ware en werkdadige Christendom, zooals het in de boeken des Ouden en Nieuwen Testaments is vervat en in de twaalf artikelen der algemeene christelijke geloofsbelijdenis is uitgedrukt, zonder bijvoeging van menschelijke leerbegrippen, eenvoudig en oprecht in de harten der menschen in te planten”.⁵

Het type zending dat hierbij paste, werd door Kruyf als volgt omschreven: “— — beschouwen wij den zending naar den aard van zijn werk dan is hij: prediker van het Evangelie, beschouwen wij hem met betrekking tot zijne afzenders dan vertegenwoordigt hij òf de Gemeente des Heeren òf eene Kerk òf eene of andere Vereeniging van Christenen, en vestigen wij op hem het oog in verband met het volk tot hetwelk hij komt dan is hij, ook bij cultuurvolkeren, de leidsman tot en den weg die naar boven voert.”⁶

² Niemann, *Bijdragen*, 28-29; over de godsdienstige, culturele en politieke veranderingen in de 18de eeuw, die de opkomst van de moderne zendingsbeweging mede bevorderden, zie Van Eijnatten, “Beschaafd Koninkrijk”; Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten*.

³ *EA 1799*, 64-65.

⁴ De bewondering voor de Herrnhutters was beperkt tot hun manier van werken. De opvatting van Zinzendorf dat alle niet-christelijke godsdiensten authentieke heilswegen waren, deelde men in Rotterdam niet. Deze betrekkelijk positieve beoordeling van de niet-christelijke religies speelde later wel een rol bij de ethischen. Holtrop, “Zinzendorf”, 239-241.

⁵ Art. 2 van NZG, *Algemeene Bepalingen*. Dit artikel 2 werd ongewijzigd gelaten; vgl. *EA 1799*, 66.

⁶ Kruyf, *Geschiedenis*, 81.

Deze uitgangspunten gaven het NZG enerzijds alle vrijheid van handelen bij de selectie en opleiding van zendelingen, anderzijds heeft juist door die vrijheid de vraag naar de juiste opleiding het genootschap door de jaren heen als een schaduw achtervolgd. Niet gebonden aan een historische belijdenis of kerkorde, veranderden de opvattingen over de aard, duur en doelstelling van de opleiding mee met de zich wijzigende inzichten ten aanzien van het wezen en de taak van de zending en met de veranderende omstandigheden op het zendingsveld.

Het denken over de zending en over de specifieke eisen die aan de opleiding van zendelingen gesteld moesten worden, was in de beginjaren van het NZG nog nauwelijks ontwikkeld. De zending personifieerde de door de Romantiek zo bejubelde held, die slechts gewapend met geloof en vastberadenheid onbekende streken opzocht en het daar tegen de heidenen en hun priesters opnam. Hierbij paste geen beroepsopleiding of kweekschool. Het zendelingschap was geen vak of beroep maar een levenslange roeping die moeite en ontbering bracht. Voor zendelingen waren in de eerste plaats roepingsbesef, gezeglijkheid, nederigheid, moed, doorzettingsvermogen en een godvruchtige levenswandel van belang.⁷ Academische theologische kennis, “wetenschappelijke theologie” en andere boekenwijsheid waren wellicht nuttig voor de prediking van het evangelie onder “beschaafde heidenen” in landen als China en Voor-Indië (het huidige India), maar niet voor de bekering van de “onbeschaafde, wilde” volkeren van zuidelijk Afrika en Nederlands-Indië, waarop de blik van het NZG voornamelijk gericht was.⁸ Voor hen was één boek voldoende: de bijbel. Het genootschap beoogde immers niet “de voortplanting van Theologische Concepten, maar van het ware Christendom”, aldus het bestuur in 1799. Het verzuimde evenwel aan te geven waar dat ware christendom in bestond – in de praktijk kwam het neer op de

⁷ NZG Akteboeken 1797-1924 (Grondakten 1798) 27-28, ARvdZ VB 5932.

⁸ NZG Akteboeken 1797-1924 (Grondakten 1798) 11, ARvdZ VB 5932; Kruyf, *Geschiedenis*, hfdst. vii; Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap*, 70-75. De eerste jaren rekende het NZG ook de inwendige zending (het werk onder afvalligen in eigen kring) tot zijn taken. Die blijft hier buiten beschouwing.

traditionele gereformeerde orthodoxie: de bijbel als onfeilbaar Woord van God en de verzoening door voldoening aan het kruis.⁹ Praktische overwegingen en motieven voerden de boventoon. In de confrontatie met “de wereld” waren interne godsdienstige tegenstellingen en verdeeldheid wel het laatste dat de zending kon gebruiken. Aan de andere kant hadden de meeste jonge mannen die als zendeling werden aangenomen een zeer gebrekkige algemene ontwikkeling en dito kennis van het christendom, om van enige kennis van niet-Westerse volkeren maar niet te spreken. Zie hier de klippen waar het NZG tussendoor moest laveren zonder te veel want en mast te verliezen.

2.2 De eerste opleiding

De eerste NZG-zendelingen vertrokken vanaf 1798 zonder noemenswaardige voorbereiding. Ze werden slechts ingezegend. Nadat een voorstel om een kweekschool te stichten was afgewezen,¹⁰ startte in januari 1802 in Rotterdam een korte, eenvoudige cursus.¹¹ Die werd gevolgd door negen jonge mannen: een schoenmaker, een chirurgijn, een bakker, een wolwever, een kleermaker en vier linnenwevers.¹² Ze kregen drie dagen per week in de vooravond een uur catechisatie, na hun normale dagtaak. De kern van het lesmateriaal bestond uit de “Voorrede” van J.H. Schacht, van 1763 tot 1803 hoogleraar aan de theologische faculteit van de Bataafse Hogeschool in Harderwijk, die was opgenomen in Robert Millar, *Historie van de voortplanting van den christelyken godsdienst, en van den ondergang des heidendoms zedert den beginne tot op dezen tyd* (Amsterdam, Utrecht, 1764).¹³ Schacht behandelde hierin verschillende middelen en methoden, die de christenen in de loop der eeuwen tot bekering van heidenen van verschil-

⁹ EA 1799, 84,

¹⁰ NZG Akteboeken 1797-1924 (Hand. Buitengew. Verg. 1799) 36-37; (idem 1800) 47-54, ARvdZ VB 5932.

¹¹ EA 1802, 202-203.

¹² EA 1802, 250.

¹³ Vertaling van Robert Millar, *The history of the propagation of Christianity and the overthrow of paganism. Wherein the Christian religion is confirmed*. 2 delen; 3de druk; Londen: printed for A. Millar, 1731.

lende pluimage hadden aangewend.¹⁴ Daarnaast werd een catechisatieboekje gebruikt van de Leidse predikant Lucas Egeling, sinds 1804 mededirecteur van het NZG,¹⁵ getiteld *Gods Openbaring aan den Mensch. Een Vraagboekje tot onderwijzing in de Christelyke Leer* (Amsterdam, 1798).¹⁶ Een recensent merkte in 1800 erover op: “Dit Vraagboekje is regt Bybelsch, en, boven alle ons bekende onderwysboeken, geschikt om het naauw verband tusschen de Godsdienstleer en de Bybelsche geschiedenis te leeren kennen”.¹⁷ Ook deden de kwekelingen tijdens hun opleiding praktische oefeningen, omschreven als “voorstellen” aan “onweten-den”. Waren hierbij NZG-directeuren aanwezig, dan werd tevens geoefend in gebed en gezang en kreeg de bijeenkomst het karakter van een door de aanstaande zendeling geleide godsdienstoefening.¹⁸

De eerste jaren werd het onderricht verzorgd door de Rotterdamse predikanten en “binnendirecteuren” J.L. Verster, die met de kwekelingen Schacht’s “Voorrede” behandelde, en P.G. Sprenger van Eijk en Th. Hoog, die Egeling’s *Vraagboekje* en soms ander catechisatiemateriaal doornamen.¹⁹ Toen zich in 1802 ook een Friese kandidaat aanmeldde, werd voor hem de “buitendirecteur” J. Elgersma Mebius ingeschakeld, sedert 1789 predikant in Rijperkerk en Hardegarijp (Fr.) en auteur van een lijvig “huisboek” over het Oude Testament.²⁰ Hoe lang de catechisaties duurden hing af van de situatie, waarbij kwam dat sommige aanstaande zendingen ook een (aanvullende) beroepsopleiding ontvingen.²¹ De bovengenoemde chirurgijn, Willem Koster uit Hoorn, bijvoorbeeld, over wiens “kundigheid in de waarheden van den Godsdienst” de NZG-bestuurders zeer te

¹⁴ Forsten, *Iets ter nagedachtenis*, 6.

¹⁵ *EA 1804*, 367.

¹⁶ Voor Lucas Egeling, zie *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, II, 708-712; *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, II, 38-39.

¹⁷ *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*, 587.

¹⁸ Kruyf, *Geschiedenis*, 83.

¹⁹ Van Eijnatten, “Beschaafd Koninkrijk”, 29.

²⁰ Het voor theologisch ongeschoolden: *Gedenkwaardigheden uit de Scheppings- en Aartsvaderlyke Geschiedenissen, met ophelderende en praktikaale Aanmerkingen*. 2 delen, Utrecht: W. Yzerworst, 1799; *EA 1803*, 252.

²¹ *EA 1803*, 267.

spreken waren, werd al in maart 1802 voor Zuid-Afrika bestemd, dezelfde maand waarin hij zich had aangemeld, was onderzocht en was aangenomen. Hij werkte enige tijd in Rotterdam als chirurgijn en volgde catechisatie. In september 1803 werd hij ingezegend en kort daarop vertrok hij.²²

Na verloop van tijd bleek dit systeem van privaat-onderwijs niet te voldoen.²³ Ondanks de gemeenschappelijke bevindelijke voedingsbodem van de meeste docenten, bestuurders en kwekelingen had de opleiding te lijden van uiteenlopende godsdienstige en pedagogische inzichten en voorkeuren. In 1808 werd geconstateerd dat de opleiding “eenparigheid” ontbeerde maar ook dat daar weinig aan te doen was.²⁴ Tot 1809 werden door het NZG zeven zendelingen opgeleid en uitgezonden. Daarnaast waren in dat jaar nog veertien zendelingen in opleiding, waarbij werd samengewerkt met de LMS.²⁵ In 1811 en 1812 werden de laatste drie kwekelingen die “privaat” waren opgeleid, onder wie Joseph Kam, voor een jaar bij de Herrnhutterse Broedergemeente in Zeist ondergebracht. Naast meerdere dagelijkse godsdienstoefeningen, kregen ze van de broeders en een Amersfoortse predikant les in muziek, tekenen, Engels, het leiden van schoolklassen en godsdienstoefeningen, “het leerstellig gedeelte” van het Nieuwe Testament, handenarbeid en het afleggen van huisbezoeken. In de middag waren de broeders gewend zich “door ene kleine wandeling, ene gezonde beweging te verschaffen, waarvan wij ons meestal ook bedienen, of in een of andere werkplaats iets ondernemen, het welk ons in het vervolg van nut kan wezen”, zo noteerde Kam in zijn dagboek. Tijdens de avondgodsdienstoefening werd onder meer “iets van de Gemeenten uyt de Heidenen [voorgelezen], gelijk van de wijze op welke de Broeders onder hun werkzaam zijn”.²⁶

²² EA 1802, 207-208, 210; EA 1803, 198-199; *Berigten en Brieven [...]*, 1804, nr. 1, 18.

²³ Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap*, 74.

²⁴ EA 1808, 92-93; EA 1822, 767.

²⁵ Hummel, “Status”, 50.

²⁶ Enklaar, *Joseph Kam*, 6-8; “Uyttrekzel uyt hed dagboek van J. Kam aan de Broederen Directeuren”, sept. 1811-april 1812, (ARvdZ 18/24) 3-4.

2.3 Samuel Kam in Berkel

In 1815 besloot het NZG-bestuur opnieuw zendelingen te werven.²⁷ Aanvankelijk leek de voorkeur uit te gaan naar een individuele opleiding in een “stille landgemeente” door een geschikte NZG-directeur. Men hield de mogelijkheid open dat te zijner tijd zou worden overgegaan tot de oprichting van een eenvoudig seminarie naar het model dat in het Engelse Gosport (LMS) en in Basel (EMG; opger. 1815) bestond. Wegens de uitwisseling van kwekelingen tussen deze (en andere) instituten en Rotterdam was hierop van meerdere zijden aangedrongen.²⁸ Doch vooreerst vond het bestuur dit “wat kostbaar” en het koos voor een tussenoplossing door de kwekelingen gezamenlijk bij een dorpspredikant onder te brengen.²⁹ Dat was Samuel Kam (1768-1828), Hervormd predikant in Berkel.³⁰ Hij was een broer van Joseph Kam, “de Apostel der Molukken”, en had warme belangstelling voor de zending – hij was het die medio jaren twintig de Indische Kerk van Ambon haar eerste grote kerkorgel bezorgde.³¹

In april 1816 namen de eerste studenten bij hem en zijn vrouw hun intrek. Het in december 1818 vastgestelde Reglement³² bepaalde dat alle kwekelingen eerst voor een periode van drie maanden werden toegelaten. Toonden ze zich in die tijd geschikt en bekwaam, dan konden ze hun onderwijs vervolgen. De duur van de verdere opleiding was afhankelijk van hun vooropleiding, aanleg en ijver, doch bedroeg in de regel een à twee jaar, soms iets langer. De zendelingen dienden voor hun vertrek examen te doen voor de Commissie tot de Zaken der Protestantse Kerken in Nederlands Oost- en West-Indië (Haagse Commissie), een adviesorgaan dat de minister van Koloniën behulpzaam was bij het werven en uitzenden van predikanten en hulppredikers ten dienste van de Indische kerken. Hierop

²⁷ *EA 1815*, 230-231.

²⁸ Zie bijv. *EA 1818*, 415-422.

²⁹ *EA 1816*, 364-365; *Handelingen NZG 1816*, 72-78; *Handelingen NZG 1817*, 69-72.

³⁰ Samuel Kam; 20/1/1768 gedoopt te 's-Hertogenbosch; 1795 predikant te Woudenberg; 1798 te Berkel; 1828 overleden; *EA 1818*, 264-265.

³¹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 41.

³² “Reglement voor het Instituut der Kwekelingen van het Nederl. Zending-Genootschap te Berkel”, s.a. (meerdere versies), ARvdZ 47/8; ook in *EA 1818*, 433-452.

konden de zendelingen geordend worden,³³ waardoor ze het recht kregen de sacramenten te bedienen in gemeenten van inheemse christenen.³⁴

Van de lesroosters en reglementen die in de 19de eeuw bestaan hebben, was het Reglement van 1818 het meest ambitieus en breedst samengesteld. Wat de persoonlijke eigenschappen betrof, eiste het NZG-bestuur van zijn zendelingen slechts “oetmoed, nederigheid, bescheidenheid, inschikkelijkheid, zachtmoedigheid, vergenoegdheid, dienstvaardigheid, vriendelijkheid en gezeggelijkheid” (art. 10). Dit rooster was bovendien het enige in twee eeuwen dat Latijn bevatte, dat als noodzakelijk hulpmiddel gezien werd bij het aanleren van moderne talen. Verder waren er vakken als het doel en de manier van het werken onder heidenen, islamieten en “bijgeloovige of ongeloovige” christenen, geloofs- en zedeleer, aardrijkskunde, geschiedenis, de noodzakelijke taal of talen, bijbelstudie en catechisatie benevens meer praktische zaken als heelkunde, sport, schieten, zieken- en huisbezoek, kaartlezen, hout bewerken, arbeid op het land, weven en ander handwerk, en het onderwijzen van kinderen (art. 4, 5, 9).

Hoewel de verwachtingen hooggespannen en de berichten aanvankelijk gunstig waren,³⁵ werd Samuel Kam's school evenmin als de vorige opleiding een succes. De huisvesting liet te wensen over, wat leidde tot klachten en protesten uit Basel, dat zeven studenten in Berkel geplaatst had. Na een paar jaar begon het onderwijs te verlopen. Kam en zijn vrouw die de huishoudelijke kant van deze mannensamenleving bestierde, konden het vele werk niet aan. Aan het rooster werd steeds minder de hand gehouden. Docenten Engels, een vak dat voor een aantal bestemmingen onmisbaar was, ontbraken en Maleis moest door een oudere Duitse kwekeling gegeven worden.³⁶ In 1821 greep het NZG-bestuur in en trok de laatste zeven kwekelingen terug uit Berkel. Directieleden namen hen vervolgens in huis

³³ Niet alle zendelingen werden al voor hun vertrek geordend. De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 92; *EA 1835*, 123-124; *EA 1837*, 266-267.

³⁴ Van Randwijck, *Handelen*, II, 688-689; *EA 1820*, 511-512.

³⁵ *EA 1817*, 345-346; *EA 1818*. 453, 472.

³⁶ *EA 1821*, 651.

en zetten de lessen voort. Wie dat nodig had kreeg Engelse conversatieles van de beide predikanten van de Schotse Kerk (*Church of Scotland*) in Rotterdam. Sommigen bezochten korte tijd de Kweekschool voor Onderwijzers in Rotterdam.³⁷ In Berkel werden in totaal negentien zendelingen opgeleid, behalve Nederlanders ook een aantal Zwitsers en Duitsers uit Berlijn (GMC), Barmen (RMG) en Basel (EMG). Zeven van hen waren voor de Ambonse eilanden bestemd.³⁸

2.4 Een nieuw systeem 1822; literatuur

In 1822, toen een nieuw dertien artikelen tellend Reglement voor de opleiding van zendelingen werd vastgesteld,³⁹ kwam men tot de conclusie dat het seminarie- of kweekschoolmodel dat in Berkel was beproefd, om verschillende redenen niet langer mogelijk was. Men besloot terug te keren naar het systeem dat vanaf het begin bestaan had, zij het met de nodige aanpassingen.

Een van de problemen waar Samuel Kam op gestuit was, was dat de uiteenlopende achtergrond, vooropleiding en kennis van de kwekelingen het onderwijs zeer bemoeilijkte. Om de efficiëntie van de studie te bevorderen werd het programma opgedeeld in twee delen: een voorbereidend en een voltooiend deel (art. 3, 6). In het eerste deel bewoog het onderwijs zich op het niveau van de lagere school, in het tweede werd dieper op de stof ingegaan. Anders dan bijvoorbeeld bij de Zwitsers-Duitse EMG in Basel, waar de leerlingen gedurende hun gehele vierjarige opleiding gezamenlijk onder één dak woonden, werd het onderwijs in het voorbereidend deel gegeven gedurende een uur in de week in of in de buurt van de woonplaats van de kandidaat. Men nam hiervoor ruim de tijd, soms een of twee jaar, soms meer, om de directie de kans te geven hem goed te leren kennen en hem op zijn geschiktheid te beoordelen. Doch wegens het ongestructureerde

³⁷ EA 1821, 654-655.

³⁸ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, noot 150.

³⁹ Voor het Reglement van de nieuwe opleiding, zie EA 1822, 713-719, 720.

karakter van dit deel van de opleiding en omdat de betrokkene zijn handwerk bleef uitoefenen, kwam van dit laatste in de praktijk meestal weinig van terecht.⁴⁰ In het voltooiend deel, dat maximaal twee jaar mocht duren (art. 8), werd de opleiding in Rotterdam voortgezet (art. 6). De kwekelingen woonden bij een docent, meestal een directielid in huis. Beiden, kwekeling en docent, werden regelmatig beoordeeld op de kwaliteit van hun inspanningen en resultaten (art. 9). Volgens art. 3 moesten de kwekelingen aan het begin van dit deel in drie groepen worden opgedeeld, te weten een groep met aanstaande geordende zendelingen, een groep met aanstaande onderwijzers en een groep met idem medehelpers, te weten veefokkers, landbouwers, timmerlui, wevers, smeden, verplegers e.d.. Deze structuur bestond ook bij de LMS in Gosport en reflecteerde de arbeidsverdeling op de zendingsposten in Zuid-Afrika. De opdeling in drie beroepsgroepen was voor de Rotterdamse opleiding maar van beperkt nut, daar in Indië de meeste zendelingen solitair werkten en van alle markten thuis moesten zijn. Bovendien leefde de idee vrij sterk dat alle zending uitsluitend evangelieprediking moest zijn. Hoewel voor Indië enkele onderwijzers en verplegers werden opgeleid, kwam het vaker voor dat aanstaande zendelingen een aanvullende opleiding kregen, bijvoorbeeld tot timmerman of drukker.⁴¹

Art. 11 bepaalde de te onderwijzen vakken. Die waren enerzijds niet gering, anderzijds dient bedacht te worden dat de meeste aankomende kwekelingen nauwelijks enig onderwijs genoten hadden en het niveau noodgedwongen laag gehouden werd. Dit lage aanvangsniveau gold overigens vooral de Nederlandse kwekelingen, in mindere mate de kwekelingen die door buitenlandse corporaties naar Rotterdam gestuurd werden.⁴²

Het nieuwe Rotterdamse curriculum bestond in het eerste deel uit catechisatie en bijbelse geschiedenis, in het tweede deel werd ingegaan op het “heidendom”.⁴³

⁴⁰ EA 1821, 661-662; EA 1822, 679-699, 710-719; Hiebink, *Het Zendelinghuis*, 35.

⁴¹ EA 1822, 714.

⁴² EA 1821, 661-662.

⁴³ EA 1819, 479-480.

Om de eenparigheid te bevorderen deed het bestuur wederom aanbeveling voor het te gebruiken lesmateriaal. Het wenste dat aan de godsdienstige vorming dagelijks minstens een uur besteed werd. Onder de aanbevolen titels waren het oorspronkelijk voor “den gemeenen man” geschreven *Gedenkwaardigheden uit het openbaar leven van zommige Apostelen: Volgens het verhaal van den heiligen geschiedschrijver Lukas: met ophelderende en praktikaale aanmerkingen voorzien* (Leiden: 1797) van NZG-directeur Johannes Clarisse, Hervormd predikant in Enkhuizen;⁴⁴ werk van de Leeuwarder predikant A. Brink zoals *Handleiding voor Zijne leerlingen* (1798) en *De leer en leerwijze van Jezus ontwikkeld: bijzonder voor ongeleerden* (1812);⁴⁵ van Egeling het vele malen herdrukte tweedelige catechisatieboek *De weg der zaligheid, naar het beloop des Bijbels. Een leerboek voor mijne leerlingen en anderen, die de kennis der waarheid liefhebben* (Amsterdam, 1820/1822) en *De Nadenkende Christen, die gaarne zich zelven en anderen behouden wilde* (Amsterdam, 1832); verder *Leerredenen* van E.A. Borger (Den Haag, 1814) en vertaald werk van Duitse origine, waaronder van H.C. Bergen, *Gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus* (Leiden, 1793; herdr. 1798-1800 en 1804-1806) en *Onderwijs in de christelijke geloofs- en zedeleer* (Leiden/Amsterdam, 1801; herdr. 1822), die beide bestemd waren voor gebruik in de huiselijke kring. Dat het NZG zich zoals gezegd in het bijzonder verwant voelde met de Herrnhutters, bleek wel uit het feit dat het werk van August Gottlieb Spangenberg (1704-1792), een naaste medewerker van oprichter Nikolaus Ludwig graaf von Zinzendorf (1700-1760),⁴⁶ van harte werd aanbevolen. Genoemd kan worden in dit verband Spangenberg's *Arbeid der Evangelische broederen onder de heidenen* uit 1790.⁴⁷

⁴⁴ *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*, 15-19.

⁴⁵ Over Brink, zie *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 184-187.

⁴⁶ Over Zinzendorf en Spangenberg, zie Holtrop, “Zinzendorf”.

⁴⁷ Vertaling van *Von der Arbeit der Evangelischen Brüder unter den Heiden* (Barbij, 1782). *EA 1822*, 768-769. Het NZG bekeek in deze jaren de mogelijkheid zijn zendingswerk met dat van de Zeister Broedergemeente te laten samengaan. Het NZG steunde het zendingswerk van de Broedergemeente financieel. *EA 1823*, 46-54.

Ondanks het Reglement, de aanbevelingen, controles en andere maatregelen volgden de leerlingen ieder in eigen tempo hun eigen lesprogramma. Van een gecoördineerde opleiding was nog steeds geen sprake. Aanleg, vooropleiding en leeftijd van de kwekelingen liepen te zeer uiteen en goede docenten waren schaars, zodat niet alle onderwijs geregeld en op voldoende niveau gegeven kon worden.⁴⁸

2.5 Maleis; Wentink

Over het algemeen kregen de kwekelingen tijdens hun studie in Rotterdam te weinig gelegenheid om zich het Maleis en andere Indische talen goed eigen te maken.⁴⁹ In samenhang met hun gebrekkige kennis van land en volk had dat ernstige consequenties. Een daarvan betrof hun vertaalwerk. Met de groei van het christelijk onderwijs en ander zendingswerk in Indië, waarvan sinds het tweede decennium van de 19de eeuw in de Grote Oost (Ambon, Timor, Celebes) en later in Oost-Java en elders sprake was, nam de vraag naar allerhande Maleise lectuur voor kerk en school snel toe. Men kon soms terugvallen op wat in de VOC-tijd geproduceerd was, doch daar kleefden bezwaren aan. Verschillende zendelingen hebben zich daarom aan het vervaardigen van dergelijke teksten gezet. Hun taalgebruik was echter niet zelden slecht, beperkt, streekgebonden of te Europees in stijl en vorm, zodat hun werk pas kon verschijnen na revisie door derden. Soms werd het helemaal niet gedrukt of verdween het geruisloos na de eerste druk. Een complicerende factor was dat het Maleis in Indië nogal afweek van het hoog- of Malaka-Maleis, dat als het standaard-Maleis werd beschouwd, en bovendien per streek kon verschillen. In 1862 schreef een zendeling op Haruku (Midden-Molukken) aan zijn hoofdbestuur: "Ons Maleitsch in Rotterdam geleerd, hoe nuttig tot ontwikkeling van onze taalkennis, kunnen wij hier niet gebruiken. De inlander verstaat het niet." Nadat een zijner vertalingen hierom door Rotterdam was

⁴⁸ Hiebink, *Het Zendelinghuis*, 67.

⁴⁹ *EA* 1866, 73.

afgewezen, gaf hij tot verontwaardiging van het bestuur te kennen zijn werk voortaan buiten het NZG om te publiceren.⁵⁰

In weerwil van alle goede bedoelingen van de betrokkenen werden de kwekelingen niet of nauwelijks op hun toekomstige bestaan voorbereid, al ontving het NZG wel suggesties en klachten van reeds uitgezonden zendelingen en anderen. In kringen van de hoge regering in Batavia hadden sommigen al in de jaren 1820 en 1830 weinig of geen waardering voor de zendelingen, althans voor de manier waarop ze hun werk deden. H. Wentink, een zending in Depok (Batavia) stelde in 1837 voor om alle nieuwe zendelingen na aankomst in Indië eerst een jaar bij hem in Depok te laten verblijven, waar hij hen Maleis en, indien nodig, Javaans wilde bijbrengen en bekend maken met land en volk van Indië.⁵¹ Het NZG-bestuur wees dit van de hand. Het had andere plannen.⁵²

2.6 Reglement van 1837/1841; Zendelinghuis; Hiebink

In 1834 kwam het voorstel een seminarie te openen opnieuw ter tafel. Men achtte de tot dan toe gegeven opleiding te veel onderwijs en te weinig vorming en opvoeding tot zending. Het toezicht op de handel en wandel van de kwekelingen moest nauwgezet. Hiervoor werd in 1841 opnieuw de seminarie-vorm geïntroduceerd.⁵³ Men betrok een pand aan de Houttuin in Rotterdam. In 1854 werd dit verruild voor het grotere huis “De Arend” aan de Rechter Rottekade 57,⁵⁴ dat tot 1917 in gebruik bleef. Behalve dat het zendingsbureau er gevestigd was, woonden de kwekelingen er in een internaat bij elkaar. De director (of directeur) van het Zendelinghuis was de huisvader van het internaat en coördinator van de opleiding. De eerste director was de Leidse theoloog H. Hiebink, die in 1841 benoemd werd en tot eind jaren 1850 bleef. Men hield vast aan de inzet van

⁵⁰ L. Tobi a. Hb NZG, 10/1/1862, ARvdZ 24/1/B, in: De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 78.

⁵¹ H. Wentink a. Hb NZG, 18/8/1837, ARvdZ 28/3 (ARRvdZ 814).

⁵² *EA 1838*, 100.

⁵³ Hiebink, *Het Zendelinghuis*, 25.

⁵⁴ *EA 1852*, 92.

docenten van buiten, voorzover beschikbaar. Als een groot voordeel werd gezien dat thans de handhaving en coördinatie van het leerplan binnen handbereik lagen. In 1837 werd voor de opleiding en het samenwonen van de kwekelingen een nieuw Reglement opgesteld.⁵⁵ Dit handhaafde de twee-fasen-structuur van voorbereidend en voltooiend onderwijs uit 1822. De opleiding duurde officieel vier of vijf jaar maar in de praktijk meestal niet langer dan twee, hooguit drie jaar. Wegens het gebrek aan geschikte Nederlandse kandidaten, waarvan sinds eind jaren 1820 sprake was en dat tot in de jaren 1860 duurde, werd een beroep gedaan op Duitse zusterinstellingen. Met het oog hierop werd het eerste jaar van de opleiding gebruikt als proefjaar, aangezien Duitse kwekelingen zich soms maar moeilijk konden aanpassen aan de Nederlandse (en Indische) verhoudingen.⁵⁶ Herhaald werd het uitgangspunt dat de opleiding niet te zwaar mocht zijn en geen te hoog niveau hebben, want het doel was niet “het aanbrengen van vereischte kundigheden, maar steeds en vooral de ontwikkeling en christelijke vorming tevens van geest en gemoed der Kweekelingen”.⁵⁷ Dus geen grondtalen van de bijbel en geen Latijn, wel praktisch-technische vakken zoals het geven van catechisatie en het organiseren van volkonderwijs, het maken en houden van preken, het leiden van een gemeente en, mocht er belangstelling en tijd voor zijn, simpele natuurkunde, wondbehandeling, timmeren, zang en muziek.⁵⁸ Verder de gebruikelijke vakken als voorlees oefeningen, geloofs- en zedeleer, bijbelkennis en kerk- en zendingsgeschiedenis. Het onderwijs aangaande land, volk en cultuur van Indië bleef beperkt tot “Algemeene begrippen van het Heiden- en Mohamedanendom”.⁵⁹ Indien een docent beschikbaar was, werden Maleis en Javaans gegeven, maar moderne talen als Duits en Engels waren slechts “bijzaak”. Een redelijke beheersing van het Nederlands was al een hele opgave; die vond men

⁵⁵ EA 1836, 79-80, 99; EA 1837, 38-42, 58-80; in latere jaren werd dit Reglement verschillende malen herzien.

⁵⁶ Hiebink, *Het Zendelinghuis*, 27, 94; EA 1837, 73.

⁵⁷ EA 1837, 62-63.

⁵⁸ EA 1840, 131.

⁵⁹ Kruyf, *Geschiedenis*, 91-92.

belangrijker met het oog de leesbaarheid van de verplichte journalen en werkverslagen.⁶⁰

2.7 De opleiding bekritiseerd

Dit nieuwe Reglement kon niet verhullen dat in Rotterdam het besef groeide dat er iets aan de opleiding moest veranderen. Op Wentink volgde W.R. van Hoëvell, een predikant van de Indische Kerk in Batavia. In een artikel in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* van 1840 wees hij erop dat het de zendelingen in Indië “ontbreekt aan de noodige kennis, en den onmisbaren ijver en moed om hunne gewigtige taak naar behooren te volbrengen”.⁶¹ Zelfs Hiebink moest een paar jaar later (1845) erkennen dat de zendelingen “onbekwaam voor hunne roeping” waren,⁶² in welke mening hij bevestigd werd door een vernietigend oordeel over de zending op Ceram in de *Bijdragen* van het KITLV, geschreven door een ambtenaar.⁶³ Hiebink schreef dit falen toe aan de geringe maatschappelijke achtergrond en status van de zendelingen, hun ontoereikende intellectuele vermogens en slechte opleiding. Hij spaarde het NZG-bestuur en zichzelf niet. Wegens de vele hem opgedragen nevenwerkzaamheden in het Zendelinghuis kwam hij te weinig en soms helemaal niet aan lesgeven toe en er waren onvoldoende directeuren bereid of in staat hem bij te staan.⁶⁴ Anderzijds kon hij weinig veranderen aan de “vooroordeelen en bekrompenheid [die] leiden tot eenzijdigheid van beschouwing”, die hij bij veel kwekelingen aantrof. Die vooroordelen waren zijns inziens kenmerkend voor de volksklasse waartoe ze behoorden. Zo’n “bekrompenheid” was volgens Hiebink bijvoorbeeld dat ze geen oog hadden voor “de eigendommelijkheid en verscheidenheid in de uitingen des Christelijken levens”⁶⁵ en alles

⁶⁰ EA 1837, 65, 67, 155.

⁶¹ “Iets over den Zedelijken en Godsdienstigen Toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. (Medegedeeld uit een particulieren Brief)”, 335. [die brief was van vH.]

⁶² EA 1845, 98-123.

⁶³ H.C. van Eijbergen, “Iets over Ceram en de Alfoeren”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*. Nieuwe volgrees, eerste deel (1856) 72-88.

⁶⁴ Hiebink, *Het Zendelinghuis*, 43; EA 1858, 213-224.

⁶⁵ EA 1845, 98-123.

veroordeelden wat niet geheel met hun eigen beperkte opvattingen strookte. L.J. van Rhijn (1812-1887), een predikant die van 1846 tot 1848 in opdracht van het NZG een aantal zendingsvelden in Indië bezocht, erkende wel dat zendingsarbeiders in Indië weinig aanzien genoten, maar de beschuldiging dat ze niet voor hun werk deugden wees hij af. Wel pleitte hij voor een betere organisatie van het zendingswerk en een verbetering van de zendingsopleiding.⁶⁶

2.8 Veranderingen

Een belangrijke oorzaak van de problemen op het zendingsveld was het beleid van het NZG: kandidaten werden uitgekozen en opgeleid op basis van de veronderstelde achterlijkheid van de Indische volkeren waaronder ze moesten werken. Men nam kwekelingen aan die uit het daarbij passende maatschappelijk milieu kwamen, de boeren- en handwerkersstand. Hiebink's hoop dat daaronder jongens waren met een middelbare school- of kweekschooldiploma was ijdel: die waren er niet. Wie zich aanmeldde was volgens hem voor een hogere opleiding dan het NZG bood ongeschikt. Niettemin zat er soms talent onder, doch dat bleek pas na jaren op het zendingsveld.⁶⁷

Naar het voorbeeld van Barmen en Basel zocht men de oplossing in het waar mogelijk verbeteren van de bestaande opleiding. Hiertoe werd in 1844 de later vanwege zijn studie van de Makassaarse en Buginese taal en cultuur bekend geworden Lutherse theoloog B.F. Matthes aangetrokken.⁶⁸ Als adjunct-director nam hij een deel van het administratieve werk van Hiebink over. Hij kreeg als onderwijstaak de vakken kerk- en zendingsgeschiedenis, islam, Maleis en de Indische vakken. Hij werd in 1849 opgevolgd door G.K. Niemann,⁶⁹ die de titel

⁶⁶ Van Rhijn, *Reis*, 103-104; *Biografisch Lexicon*, III, 304-306; *EA 1851*, 126-162; Van den Berg, *Kerkelijke strijd*, hfdst. ii. Van Rhijn was in 1858 betrokken bij de oprichting van de NZV.

⁶⁷ *EA 1846*, 174-175.

⁶⁸ B.F. Matthes; 1818-1908; 1835-1838 studie theologie en Semitische talen in Leiden; 1838-1841 idem aan het Luthersche Seminarie in Amsterdam; 6/10/1841 proponent bij de Evangelische Lutherse Kerk; 1881 dr. hc Leiden.

⁶⁹ Poensen, "In Memoriam Prof. Dr. George Karel Niemann".

kreeg van lector in de Maleische en Javaanse talen en de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië.⁷⁰

In 1847 werd naast Hiebink en Matthes een derde vaste onderwijzer aangesteld, speciaal voor de eerste fase.⁷¹ Dat was J.C. Neurdenburg.⁷² Tevens werden de toelatingseisen verzwaaard: de maximumleeftijd ging omlaag, alleen nog jongens tussen 16 (later 17) en 23 jaar werden aangenomen. Hieraan werd de eis toegevoegd dat de kandidaten, afgezien van roepingsbesef, persoonlijk geloof en een zekere weerbaarheid tegen niet-Westerse cultuuruitingen, een toelatingsexamen in lezen, taal, schrijven, rekenen, geschiedenis en bijbelkennis moesten afleggen. Ook werden nog maar eenmaal per jaar nieuwe leerlingen opgenomen, waarmee een systeem van klassen of jaargangen werd geïntroduceerd.

Hoe traag en moeizaam de verbetering van de opleiding verliep toonden de tussentijdse examens in 1857 en 1858, waaraan een deel van de 20 kwekelingen van dat moment deelnam. Aan ijver en inzet ontbrak het hen niet, wel misten ze voldoende niveau.⁷³ Maleis en eventueel Javaans beheersten ze slechts passief. Van de zedings- en kerkgeschiedenis, niet een der minst belangrijke vakken van het curriculum, kenden ze wel veel details maar “met den zamenhang, de oorzaken, gevolgen en het gewigt der gebeurtenissen bleken zij in veel te geringe mate bekend te zijn”, al werd niet gezegd welke samenhang ze verondersteld werden te zien. De “dogmatische denkbeelden” der oudste leerlingen waren “niet

⁷⁰ G.K. Niemann; 1823-1905; studie aan het Athenaeum Illustre in Amsterdam, vooral in de Semitische talen (Arabisch en Hebreeuws), en aan het Luthersche Seminarie in de theologie, waarin hij het kandidaatsexamen te Leiden aflegde; vervolgens studie Maleise en andere Indische talen o.l.v. prof. P.J. Veth; 1848 dr. hc. Hogeschool te Leiden; 1849 adjunct-director NZG-zendinghuis; 1873 hoogleraar aan de Delftse Academie, een gemeentelijke instelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. *EA 1873*, 100.

⁷¹ *EA 1845*, 121.

⁷² J.C. Neurdenburg; 1815-1895; begonnen als onderwijzer aan de Schotse diaconieschool te Rotterdam; vanaf 1847 als onderwijzer verbonden aan het Zendinghuis; 1856-1864 tevens adjunct-directeur van het NZG; 1864-1894 directeur van het Zendinghuis; NZG-secretaris, tevens redacteur van *MNZ*. Zie *Biografisch Lexicon*, I, 213.

⁷³ Dit had te maken met het feit dat in de jaren vijftig als gevolg van de richtingstrijd binnen het NZG verschillende directeuren ontslag namen en zich ook als docent terugtrokken. Een voorbeeld was de Reveil-man ds. G.H. Lamers (1834-1903), die in 1858 als adjunct-director vertrok. Een ander voorbeeld is het vertrek van Hiebink.

helder”.⁷⁴ Uit het hoofd leren ging nog, aan begrip kwamen ze minder toe.⁷⁵ Het NZG-bestuur was desondanks opgetogen over de prestaties van de kwekelingen en sprak bij herhaling enthousiast over het uitstekende onderwijs dat ze ontvingen. Hiebink, die niet alleen het Zendelinghuis en zijn bewoners maar dankzij zijn uitgebreide correspondentie met Indië ook de toestand op de zendingsvelden kende als geen ander, deelde niet in deze euforie. De veranderingen die sinds de jaren 1840 waren doorgevoerd, hadden niet tot een evenwichtiger opleiding geleid. De situatie achtte hij zo zorgwekkend dat de moed hem in de schoenen zonk en hij in 1858 ontslag vroeg.⁷⁶

2.9 De rol van Ambon en West-Timor

De discussies die omstreeks het midden van de 19de eeuw over het beleid van het NZG en zijn opleiding gevoerd werden, waren voor een deel een echo van tegenstellingen die in de internationale zendingswereld bestonden tussen grofweg enerzijds de Duitse zendingsgeest en anderzijds de Angelsaksische. De eerste kan gekarakteriseerd worden als sociaal geëngageerd en geduldig-pedagogisch, de tweede was meer een agressieve “spiritualiteit van verovering”.⁷⁷ Daarnaast deed de invloed van de Groninger theologie, m.n. de opvoedingsgedachte van P. Hofstede de Groot, en van de “moderne”, liberaal-theologische richting zich voelen, die tot scheiding der geesten binnen het bestuur en zelfs tot scheuringen aanleiding gaf. Daarop is elders al voldoende gewezen.⁷⁸ Hier wordt aandacht gegeven aan gebeurtenissen in de Molukken en West-Timor, die op zijn minst een even grote invloed gehad hebben op het Rotterdamse beleid.

Bedoelde gebeurtenissen zijn deels terug te voeren op de door Van Hoëvell, Wentink, Hiebink en anderen gesignaleerde problemen met de zendelingen en

⁷⁴ “Handelingen ... 1858”, 68-69.

⁷⁵ “Handelingen ... 1857”, 89-90.

⁷⁶ *EA 1858*, 56-59, 213-224.

⁷⁷ Petter, *Profanum*, 46-55.

⁷⁸ Hierover Van den Berg, *Kerkelijke strijd*; Vree, “P. Hofstede de Groot”.

hun geringe status en deficiënte opleiding, deels op Angelsaksische geest die over hen en een deel van het NZG-bestuur vaardig was. Deze combinatie van factoren en drijfveren leidde in Indië herhaaldelijk tot problemen, niet alleen in Oost-Java, waar enkele zendelingen uit protest tegen deze geestesgesteldheid de dienst verlieten,⁷⁹ maar ook op de Ambonse eilanden en in de Timor-archipel. Dat men in zendingskring weinig waardering kon opbrengen voor islamieten en aanhangers van niet-christelijke bewegingen en religies ligt in de lijn der verwachtingen. Maar men keek ook neer op inheemse leden van de Indische Kerk, een probleem dat met name op Ambon speelde. Men beschouwde de meesten als “naamchristenen”, halve heidenen of erger.⁸⁰ Men koos hiermee positie in een oude, uit de VOC-tijd daterende strijd tussen rekkelijken en preciezen. Die draaide om de vraag of men de inheemse christenen wel of niet moest dwingen ter kerke te gaan, of men buitenechtelijk geboren kinderen mocht dopen, of pas gedoopte volwassenen onmiddellijk aan het avondmaal mochten of moesten wachten tot ze bewezen hadden ware christenen te zijn en dergelijke, kortom om de vraag welke eisen aan de inheemse christenen gesteld moesten worden en hoe streng de kerkelijke tucht moest worden gehandhaafd. Van Rhijn en de meeste zendelingen hadden geen goed woord over voor de verlichte geesten, die sedert de dagen van de VOC de overhand binnen de Indische Kerk hadden en die alle dwang van de hand wezen. Hiebink echter, die nauw betrokken was geweest bij de voorbereiding van Van Rhijn's reis, betreurde deze ongenueanceerde, tegen het Indische kerkelijke en bestuurlijke establishment gerichte sentimenten, die hij beschouwde als gevaarlijke vruchten van bovengenoemde bekrompenheden.⁸¹

Hoe dit zij, Hiebink had gelijk, althans wat de mogelijke consequenties en repercussies betrof. De meeste zendelingen en NZG-bestuurders van zijn dagen

⁷⁹ Over de problemen in Oost-Java, zie Boone, “Moderne zendelingen 1850-1885”; Boone, *Bekering en beschaving*.

⁸⁰ G.F.A. Gericke (Ambon) a. Hb NZG, 9/6/1833, ARvdZ 29/5/A; Hb NZG a. CvZ Ambon, 8/5/1861, ARvdZ 34/5; L. Tobi a. Hb NZG, 10/1/1862, ARvdZ 24/1/B.

⁸¹ *EA 1845*, 98-123.

bezagen hun omgeving zeer schematisch en kenden in de beoordeling van hun medemens slechts twee kleuren, pikzwart en hagelwit. Een complicerende factor was dat zendelingen in Indië niet beroepen werden, zoals predikanten in een kerkelijke gemeente, maar ergens geplaatst werden, waarbij de ontvangende gemeente niet gehoord werd. Een reeks uit deze omstandigheden voortvloeiende conflicten tussen een aantal zendelingen en de Molukse bevolking dwong het gouvernement in 1863 in te grijpen en aan de arbeid van het NZG in dat deel van de archipel een eind te maken. Geïrriteerd constateerde het gouvernement dat daar geen Europese zendelingen maar geestelijke leiders van eigen, Molukse bodem nodig waren – zoals de onderwijzer-voorgangers die door Roskott in Batu Merah (Ambon) werden opgeleid.⁸²

In de Timor-archipel deed zich een ander probleem met de zending voor. In 1842 benoemde het gouvernement een nieuwe posthouder voor Roti, een eiland ten westen van Timor. Deze posthouder, een zoon van de bekende resident J.A. Hazaart, moest niets van de zending en het christendom hebben, althans van hem had de zending op Roti geen enkele steun te verwachten. Een der NZG-zendingen op het eiland, F. Hartig, en zes of zeven hoofden accepteerden deze gang van zaken niet en kwamen in verzet tegen het koloniale gezag. De spanning op Roti liep op en gewelddadigheden dreigden. Toen Hartig in september 1842 ten behoeve van de opstandelingen drie vaatjes buskruit bestelde, werd hij gesommeerd Roti te verlaten. Dat lot trof ook F.H. Linemann, de andere zending op Roti. Alleen G. Heijmering bleef in de Timor-archipel, niet als zending maar als waarnemend predikant van de Indische Kerk van Kupang.⁸³

Nadat het NZG omstreeks 1840 zijn zendelingen ook van de naburige Zuidoosten- en Zuidwester-eilanden had teruggetrokken ten gunste van Ambon en begin jaren 1860 Zuid-Celebes voor zich verloren zag zien gaan, kwam het verlies van de Ambonse eilanden, waar sinds 1815 zo'n 30 zendelingen hadden gewerkt, als een

⁸² De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 91; De Jong, "De Vijftigers".

⁸³ Zie div. stukken in dossier ARvdZ 19/5.

schok. Dit verlies was des te wranger daar het geheel toe te schrijven was aan de manier van optreden van een aantal zendelingen. Die stonden volgens het gouvernement “vijandelijk tegenover de Regenten en de bevolking [werd] van hen meer en meer afkeerig”.⁸⁴ Ludeking, een arts die in de jaren 1860 op Ambon werkte, bevestigde dit. Hij constateerde:

Daar waar de bevolking op het christendom gesteld is, zijn meermalen de zendelingen weinig gezien of geacht, hier door onuitstaanbare aanmatiging, daar door zich te willen mengen in alles en hun invloed gesteld te willen zien boven het gezagvoerend hoofd. – – – Het meerendeel stuit door zijne aanmatiging terug en is een steen des aanstoets voor de bevolking, die hen moet dulden, want de zending, ofschoon onafhankelijk van het Nederlandsch gezag, geniet zijne bescherming en acht zich somwijlen boven de wet verheven.⁸⁵

De spanningen die dit gedrag op de Ambonse eilanden veroorzaakte bedreigden niet alleen de positie van de zending maar ook die van het gouvernement. Een herhaling van de onlusten van 1817⁸⁶ en 1829⁸⁷ was wel het laatste dat men wilde. Het overheidsingrijpen ging vergezeld van de waarschuwing dat de bevolking van Ambon lang niet zo onbeschaafd was als men in Rotterdam scheen te denken. Niet alleen het Indische gouvernement maar ook politiek Den Haag en academische kringen in Nederland hadden een veel minder ongunstige indruk van de bewoners van Nederlands oudste overzeese bezitting dan het NZG-bestuur. De bezoekende Gevers Deynoot, liberaal lid van de Tweede Kamer, vond in 1862 de Ambonezen “ordelijk en beleefd”. Ze stonden volgens hem “in beschaving hooger

⁸⁴ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 91.

⁸⁵ Ludeking, “Schets van de Residentie Amboina”, 47-48; zie bijv. ook Temminck, *Coup-d'oeil général*, III, 229.

⁸⁶ Spengler, *De Nederlandsche Oost-Indische bezittingen*, 83-86; Idema, “De oorzaken van den opstand van Saparoea in 1817”.

⁸⁷ “Beknopt verhaal van den opstand op Amboina, in 1829”.

– – – dan ergens op Java”.⁸⁸ Ludeking en anderen drukten zich in soortgelijke bewoordingen uit.⁸⁹

Het verlies van de Molukken voor de zending vloeide voort uit falend NZG-beleid. Het genootschap had een verkeerd beeld van de Molukse samenleving en had daarheen zendelingen gezonden die mentaal en intellectueel niet voor hun taak berekend waren. Bovendien realiseerde men zich onvoldoende hoezeer het protestantse christendom een belangrijke ideologische zuil was onder het Nederlandse koloniale imperium, waaraan niet straffeloos gemorreld kon worden. Tegen deze achtergrond herhaalde de Rotterdamse Remonstrantse predikant en NZG-directeur C.P. Tiele⁹⁰ in 1864 het pleidooi dat ter voorkoming van dergelijke ontsporingen de zending een “echt-wetenschappelijke opleiding” diende te ontvangen: “hij vooral moet tot de tanden gewapend zijn” – wat al in 1840 (tevergeefs) door Van Hoëvell was bepleit.⁹¹ Tiele, die geïnteresseerd was in de cultuur en godsdiensten van Indië en daarover publiceerde, verwachtte van het zendingswerk geen goede resultaten voordat het Zendelinghuis aan de Rotte “is verkocht of gesloopt”.⁹²

2.10 Neurdenburg

Het jaar 1864 was voor het NZG een crisisjaar. Bovenop het Ambon-debacle kwam de bovengenoemde richtingenstrijd tot uitbarsting. Meer dan de helft van de kwekelingen zegde de opleiding vaarwel. Maar tot opheffing van het Zende-

⁸⁸ Gevers Deynoot, *Herinneringen*, 150.

⁸⁹ Ludeking, “Schets van de Residentie Amboina”, 45-46; zie bijv. ook Temminck, *Coup-d'oeil général*, III, 229.

⁹⁰ C.P. Tiele; 1830-1902; 1856-1873 Remonstrants predikant in Rotterdam; 1873-1900 hoogleraar in Leiden.

⁹¹ “Iets over den Zedelijken en Godsdienstigen Toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. (Medegedeeld uit een particulieren Brief)”, 335-336. Voor een reactie van NZG-zijde, zie: P.H. Hugenholtz, “De werkzaamheid van het Nederlandsche Zendelinggenootschap in Oost-Indië. Een brief aan Prof. N.C. Kist”, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, I (1841) 471-492 [Kist was een der redacteuren van het *Archief*].

⁹² Tiele, “Ziekteverschijnsel en levensteeken”, 380; Tiele, “Godsdienstwetenschap en theologie”; vgl. Neurdenburg, “De opleiding van zendelingkweekelingen” dat hierop een antwoord was.

linghuis kwam het niet.⁹³ De in dat jaar aangetreden nieuwe director J.C. Neurdenburg gaf toe dat een belangrijke doelstelling van de opleiding, te weten het afleveren van beschaafde zendelingen die zelfstandig en verantwoordelijk konden handelen en denken en hun werk naar behoren deden, niet altijd werd bereikt. Doch de suggestie dat het bij elkaar wonen in een “gezin” de kwekelingen belemmerde in hun ontwikkeling tot zelfstandig denkende theologanten en dat de vorming en opleiding van zendelingen voor de Indische maatschappij beter in Indië dan in Nederland konden plaats hebben, wees hij van de hand. Alleen al de sociale achtergrond van de kwekelingen maakte zijns inziens een streng maar liefdevol en “vaderlijk” geleid seminarie onmisbaar; bovendien wenste het NZG-bestuur zoals gezegd door langdurige observatie van de kwekelingen hun geschiktheid ondubbelzinnig te kunnen vaststellen.⁹⁴

Neurdenburg was het wel met Wentink, Van Hoëvell, Tiele en andere critici eens dat de Rotterdamse opleiding de aanstaande zendelingen te weinig voorbereidde op hun toekomstige werk. Hij erkende dat vakken als land- en volkenkunde en godsdienstwetenschap in onvoldoende mate gegeven werden – hij kon moeilijk anders, daar deze vakken of wat daar voor doorging decennia lang slechts onder het hoofdje “heidendom” op het rooster gestaan hadden.⁹⁵ Ook kon hij niet anders dan Busken Huet gelijk geven die constateerde: “Te oordeelen toch naar de geschriften, uitgegeven door of van wege het Genootschap – – – wordt daar van onze moedertaal weinig werk gemaakt”.⁹⁶

Echter, de door de dissidente zending S.E. Harthoorn (1831-1883; 1854-1863 in Oost-Java) en anderen verdedigde notie, dat het (onder meer) de taak van de zending was de bekeerlingen en de “naamchristenen” via aansluiting aan hun “heidense” voorstellingswereld van het bekende tot het onbekende, van het

⁹³ EA 1864, 225-226. Over het turbulente jaar 1864, zie Van den Berg, *Kerkelijke strijd*, hfdst. iv. “Rondom 1864”.

⁹⁴ Neurdenburg, “De opleiding van zendelingkweekelingen”, 470, 472; vgl. Van den End, “Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht”, 10.

⁹⁵ EA 1863, 394-395; EA 1864, 209-212.

⁹⁶ Busken Huet, “Letterkunde. Kronijk en Kritiek”, 105.

alledaagse tot de inhoud van het evangelie op te voeren, zoals Jezus volgens Harthoorn in zijn gelijkenissen gedaan had,⁹⁷ vond in Neurdenburg's ogen geen genade.⁹⁸ Hij waakte ervoor de fout te maken die Harthoorn c.s. zijns inziens gemaakt hadden, die bestond in het idealiseren van de inheemse wereld, want dat kwam gevaarlijk dicht in de buurt van het toekennen van enig openbaringsgehalte aan niet-christelijke religies en bewegingen. Dergelijke “natuurlijke theologie” liet men aan de papen.

Daartegenover stond dat velen in Nederland zowel binnen als buiten de zending oog kregen voor de belangen van de Indische bevolking. De mening vatte post dat men haar wel iets verschuldigd was. De zending kon hieraan via volksoopvoeding wellicht een bijdrage leveren. Bovendien zou de prediking van het evangelie dan in een vruchtbaardere bodem vallen. Behalve via volksonderwijs en catechisatie kon dit laatste bijvoorbeeld ook bereikt worden via de ontwikkeling van een – op dat moment nog niet bestaande – christelijke volkslectuur.⁹⁹

2.11 Francken; Niemann

Het idee dat voor Nederland een opbouwende taak in de Oost was weggelegd, dat het eeuwen van onrecht en uitbuiting had goed te maken, vindt men bepaald terug bij W. Francken (1822-1894), Rotterdams predikant (1850-1888), NZG-bestuurslid en docent aan de opleiding.¹⁰⁰ Na naam gemaakt te hebben met een studie over een 16de eeuwse Spaanse humanist en filantroop,¹⁰¹ liet Francken in 1860 Eduard Douwes Dekker (Multatuli) weten zeer ingenomen te zijn met zijn zo juist verschenen *Max Havelaar*, “omdat mij èn als Nederlander èn als Christen de

⁹⁷ Harthoorn, *De evangelische zending*, 59.

⁹⁸ Wel bijvoorbeeld in die van Busken Huet. Deze sprak schande van de onwaardige behandeling van Harthoorn door het NZG. Zijn boek “... is in zekeren zin een ‘Max Havelaar’ op missionair gebied”, Busken Huet, “Letterkunde. Kronijk en Kritiek”, 132.

⁹⁹ Voor een bespreking van Neurdenburg's visie op de zending, zie Noort, *De weg*, par. 5.2.2.

¹⁰⁰ *Biografisch Lexicon*, IV, 136-137.

¹⁰¹ Francken, *Johannes Ludovicus Vives*.

toestand onzer koloniën ter harte gaat”.¹⁰² Er moest nodig iets tegen het onrecht de Javanen eeuwen lang aangedaan gebeuren. Francken liet evenwel na concreet aan te geven wat er dan wel gebeuren moest, anders dan de verheving van de evangelieprediking. Hoewel Multatuli in het geheel geen prijs stelde op deze klerikale bijval, zag Francken in hem een geestverwant. Hij protesteerde daarom tegen het beeld dat Multatuli schilderde van kerk en zending als onderdelen van een onderdrukkend en reactionair koloniaal systeem.¹⁰³

De ideeën van Niemann over zending als opvoeding deden aan de Groningers denken. Tegelijkertijd representeerde hij de wetenschappelijke geest van de tweede helft van de 19de eeuw, die gekenmerkt werd door het systematiseren en toepassen van voordien vergaarde kennis en inzichten in allerlei takken van wetenschap, in zijn geval de Indische taal-, land en volkenkunde. Terwijl het NZG-bestuur deed alsof er op Ambon niets gebeurd was en (tevergeefs) trachtte zijn positie daar te behouden,¹⁰⁴ maakte Niemann een discussie los over de sterke en zwakke kanten van de bestaande manier van werken op de zendingsakkers.¹⁰⁵ De leidende gedachte in zijn redenering was dat de zending niets kon uitrichten zonder grondige kennis van land en volk en dat er “veel goeds” in de niet-christelijke omgeving te vinden was.¹⁰⁶

Hoewel hij sommige zendingsmedewerkers als de onderwijzer B.N.J. Roskott (1811-1873) op Ambon (1835-1873) te kort deed, betoogde Niemann dat volksontwikkeling en -opvoeding niet van de op dat moment in Indië werkende zendingen verwacht mochten worden. Daarvoor diende een nieuw type zendingsarbeider te worden opgeleid, die niet alleen uiteenlopende beroepen, ambachten en vaardigheden moest beheersen maar ook de tot dan toe vergaarde etnologische kennis diende te overzien en voorzover nodig te gebruiken.

¹⁰² Francken, “Aan den Schrijver Van ‘Max Havelaar’”, 138-140; Francken, “Tusschen hoop en vrees”.

¹⁰³ Multatuli, *Herdrukken*, 137-138, 140-146.

¹⁰⁴ Zie de brief van het NZG aan de minister van Koloniën, afschrift in *EA 1867*, 111-116.

¹⁰⁵ *EA 1867*, 105-111; Niemann, *Bijdragen*, 3.

¹⁰⁶ Niemann, *Bijdragen*, 4-6.

Hij wees er vervolgens op dat volksontwikkeling gelijke tred hield met de welvaart en aldus mede afhankelijk was van het beleid van de overheid – wat het werk van Roskott op Ambon inmiddels overvloedig had aangetoond. Ook de participatie van meer ontwikkelde leden van de lokale bevolking was belangrijk, wat betekende dat zendelingen slechts tijdelijk en op beperkte schaal initiatiefnemers konden zijn. Met een schuin oog op het debacle van Ambon bezwoer hij zijn leerlingen dat ze moesten leren zich bescheiden te gedragen en bereid moesten zijn verantwoordelijkheden over te dragen aan inlandse krachten.¹⁰⁷

Er verder op wijzend dat de kerk in de VOC-tijd zich te veel van het Maleis en te weinig van de landstalen had bediend,¹⁰⁸ drong hij er bij zijn kwekelingen op aan de landstaal te bestuderen en waar mogelijk in hun werk te gebruiken. Omdat het Maleis volgens hem de landstalen op den duur toch zou verdringen, mochten ze de Indische lingua franca niet uitsluiten of verwaarlozen. Hij beval hen ook de studie van Arabische literatuur in Maleise vertaling en van legenden, oude verhalen, zeden en gewoonten van de bevolking waaronder ze werkten, krachtig aan. Door zich in te leven in de lokale cultuur en geschiedenis zou hun arbeid vruchtbaarder worden en zouden ze betere lectuur voor kerk en school kunnen vervaardigen. Het ontstaan van nieuwe groepen “naamchristenen” zou zo kunnen worden tegengegaan. Niemann’s lessen en adviezen vonden gehoor. Verschillende zendingsarbeiders voelden zich aangesproken en hebben waardevol onderzoek gedaan. Niemann heeft hun teksten, woordenlijsten en ander materiaal gepubliceerd.¹⁰⁹

Geheel in deze sfeer werd in 1867 besloten de zendingsopleiding zowel in de lengte als in de breedte uit te breiden. Aan het godsdienstig-vormend karakter van de opleiding als geheel werd echter geen afbreuk gedaan.¹¹⁰ Er kwamen vier “afstudeerrichtingen” (zendeling, onderwijzer op een inlandse school, onderwijzer

¹⁰⁷ EA 1866, 161-164.

¹⁰⁸ Niemann, *Bijdragen*, 22-23.

¹⁰⁹ EA 1866, 162.

¹¹⁰ EA 1867, 171-195.

op een ambachtsschool, verpleger),¹¹¹ een bepaling die al sinds 1822 in het Reglement van het Zendelinghuis stond maar grotendeels een dode letter was gebleven. Godsdienstwetenschap, land- en volkenkunde en aanverwante Indische vakken kregen in eigen rechte een plaats op het rooster, naast de traditionele zendingsvakken. De toelatingseis werd verhoogd naar het niveau van het MULO- of hulponderwijzersexamen.¹¹² Duurde de opleiding in 1860 nog geen vier jaar, drie decennia later was dat zes à zeven jaar, waarbij de kwekelingen verdeeld waren over drie klassen.

Na Niemann's vertrek (1873) gaf Neurdenburg de land- en volkenkunde zelf. Na verloop van tijd nam de nieuwe adjunct-directeur J.W. Roskes, een schoonzoon van Neurdenburg, een deel van hem over. Ze gebruikten voor hun lessen het werk van een andere schoonzoon van Neurdenburg, de Leidse etnoloog prof. G.A. Wilken (1847; 1885-1891), de zoon van de Minahasische zendeling N.P. Wilken (1813; 1840-1878).¹¹³ Het door docenten gebruikte boek over de islam was inmiddels Hauri's *Der Islam*, dat kritischer en polemischer was ten aanzien van de islam en zijn invloed op het dagelijks leven van zijn aanhangers dan het "geleerde" werk van Niemann over de islam dat voorheen gebruikt werd.¹¹⁴ Onder de overige docenten waren verschillende oud-zendingen, ethischen en beoefenaars van de moderne "wetenschappelijke" (=historisch-kritische) theologie zoals genoemde Francken¹¹⁵ en de godsdiensthistoricus P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920).¹¹⁶

¹¹¹ EA 1867, 172.

¹¹² EA 1869, 110.

¹¹³ Hierover Noort, *De weg*, par. 4.3.1.

¹¹⁴ Joh. Hauri, *Der Islam in seinem Einfluss auf das Leben seiner Bekenner*, Werken van het Haagse Genootschap tot Verdediging van de Christelijke Godsdienst; 5e reeks, dl. 15. Leiden: Brill, 1881. Tot dan toe werd gebruikt Niemann's *Inleiding tot de kennis van den Islam, ook met betrekking tot den Indischen archipel*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1861. Niemann's boek was niet onverdeeld gunstig ontvangen. P. de Jong schreef in een recensie in *De Tijdspiegel*, II (1862) 123-124, dat het te geleerd was voor de doelgroep, het bredere publiek en de NZG- kwekelingen.

¹¹⁵ Bijvoorbeeld: Francken zette vraagtekens bij de apostolische oorsprong van het vierde evangelie. Zie zijn "Nog een vraagteken".

¹¹⁶ Noort, *De weg*, 23, noot 103. P.D. Chantepie de la Saussaye was de zoon van P. Chantepie de la Saussaye. Vanaf 1878 was Chantepie *filis* hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en vanaf

2.12 Neurdenburg; de zending en de ethische theologie

Door de veranderingen binnen het NZG en de pogingen daartoe waarvan al sinds de jaren 1840 sprake was, raakte het genootschap in orthodoxe ogen in diskrediet.¹¹⁷ Ook het zendingsveld was verdeeld. Welsprekend waren de woorden van zendeling Willem Luijke, een oudgediende die van 1827 tot 1883 namens het NZG in de Molukken werkte: “want in Rotterdam is het niet moeilijk vroom te heeten” (1871).¹¹⁸ Maar Luijke overdreef. Het modernisme, waar hij zo’n afkeer van had, had in Rotterdam nog weinig of geen aanhang en zou die tot na de Tweede Wereldoorlog ook niet krijgen.

Toch was Neurdenburg’s visie op de persoon van de zendeling, onder woorden gebracht in het jaar van zijn dood (1895), nog dezelfde als die van het NZG uit de beginjaren: “de zendeling mocht zijn een algemeen ontwikkeld beschaafd man, met een innig warm en vroom gemoed, maar zoo weinig dogmatisch dat de leerstellige verschilpunten hem eigenlijk bloot een onderwerp van historische kennis, maar geen noodwendig element van eigen godsdienstig leven zouden zijn.”¹¹⁹ Hij heeft de traditie van het NZG voortgezet die wilde voorkomen dat via de zending Europese theologische en kerkelijke disputen en Verlichtingsideeën naar het zendingsveld werden overgebracht en daar onder de nieuwe christenen scheiding der geesten zouden veroorzaken.

Anderzijds kan Neurdenburg gezien worden als een overgangsfiguur. Gesteund – en misschien wel voorgegaan – door Niemann heeft hij al in een vroeg stadium de Rotterdamse zending en haar opleiding op het spoor van de ethische theologie gezet. Dat was een stroming binnen de Hervormde Kerk, die omstreeks het

1899 aan die van Leiden. Over Chantepie *père*, zie Holtrop, “Ethischen”. Over het weinig vleierende commentaar van Alb.C. Kruijff op de opleiding, zie Noort, *De weg*, 23.

¹¹⁷ Men zie hiervoor Van den Berg, *Kerkelijke strijd*.

¹¹⁸ Sub 22 jan. 1871, in: W. Luijke, “Kort verslag der Werkzaamheden. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsche Zendeling-genootschap te Rotterdam. Over Januarij tot en met Junij 1871”, 16/9/1871, ARvdZ 24/5. Luijke was wegens zijn staat van dienst en hoge leeftijd de enige die na 1863 niet getroffen werd door de maatregelen van het gouvernement.

¹¹⁹ *MNZ*, 39 (1895), 86.

midden van de 19de eeuw opkwam en naast aandacht voor de innerlijke (ver)werking van het christelijk geloof een zekere openheid voor moderne wetenschappelijke inzichten, in het bijzonder theologische, ten toon spreidde. Ook niet-christelijke godsdiensten en zelfs revolutionaire bewegingen konden niet los gezien worden van Gods leiding in de geschiedenis. De deur die Zinzendorf naar de godsdienstige buitenwereld geopend had doch die door zijn begin-19de-eeuwse Rotterdamse spirituele nazaten gesloten was, werd door de ethischen weer op een kier gezet.¹²⁰

Een halve eeuw na Luijke's filippica hadden de meeste zendelingen daar wel vrede mee, al was het maar omdat die benadering hen meer vrijheid verschafte in hun omgang met de islam, de traditionele religie en de adat dan binnen het "oude" NZG mogelijk was geweest. Slechts een enkeling gruwde van deze "eenzijdige adat-verheerlijking", die hij met de ethische theologie (en ethische politiek) associeerde.¹²¹

De ethische theologie, waarvan ook Neurdenburg's opvolger als zendingsdirector, J.W. Gunning,¹²² een representant was, was in een aantal opzichten inhoudelijk verwant met de ethische politiek, die vanaf omstreeks 1905 het beleid van de regering ten aanzien van Indië bepaalde. Beide beoogden de belangen van de kolonie voorop te stellen en schiepen, wat de zending betrof, het klimaat en de context waarin het streven naar zelfstandigwording van inheemse kerken goed kon gedijen. De in zendingskringen veel gelezen geschriften van H. Kraemer, waaronder zijn rapporten over een aantal zendingsvelden uit de jaren 1920 en 1930,¹²³ berichtten niet alleen over deze trend van oecumene, zelfstandigheid en

¹²⁰ Hierover Holtrop, "Ethischen"; idem, "Zinzendorf"; Van den End, "Tweehonderd jaar Nederlandse zending", 12-15.

¹²¹ G.C. Storm a. Hb NZV, 21/7/1931, ARvdZ 101/4/2. Storm was een NZV-zending in Zuidoost-Celebes.

¹²² J.W. Gunning; 1862-1923; 1880 studie theol. te Amsterdam; 1886 Herv. predikant te Eerbeek; 1897-1923 dir. NZG; 1905 dir. UZV; in 1899-1901 en 1916 maakte Gunning oriëntatierizen door Ned.-Indië, zie J.W. Gunning, Dagboek over zijn reis naar en door Ned.-Indië 1899-1901, ARvdZ 53/5; Van Randwijck, *Handelen*, I, hfdst. ii.

¹²³ "West-Java" verscheen in *MNZ* 80 (1936) 1-21; 103-122; een aantal verslagen werd gebundeld in H. Kraemer, *From missionfield to independent church. Report on a decisive decade in the*

samenwerking van Indische kerken (al of niet -in-oprichting) en zendingsvelden, maar moedigden die ook aan, alle paternalisme en Eurocentrisme die nog steeds in de corridors van de zendingscorporaties rondwaarden ten spijt.

Hierbij kwam dat Gunning zo veel mogelijk “Hervormde” zendingscorporaties onder een dak wilde verenigen. Hij hoopte een einde te maken aan de missiologische divergentie en animositeit, die de tweede helft van de 19de eeuw hadden gekenmerkt. Gedrongen door de opkomst van de “modern-ongeloovigen geest” en het “rationalisme” binnen het NZG,¹²⁴ die ten koste zou gaan van de persoonlijke geloofsbeleving en vroomheid, hadden eind jaren 1850 enkele groepen zich van het NZG afgesplitst en nieuwe zendingsgenootschappen gevormd: de Nederlandse Zendingsvereniging (NZV, dec. 1858), de Utrechtse Zendingsvereniging (UZV, april 1859), de door ds. H.W. Witteveen (1815-1884) in 1859 gestichte Ermelo’sche Zendingsgemeente, en de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV, mei 1859). Behalve de laatste hadden deze genootschappen ieder op eigen wijze getracht aan de 18de eeuwse Piëtistische idealen vast te houden.

3 De Nederlandse Zendingschool (NZS)

3.1 De oprichting

Op het zendingsveld was de Europese zendingsarbeider in afnemende mate zelf evangelist en onderwijzer. Hij gaf leiding aan een groeiend aantal lokale hulpzendingen, onderwijzers, evangelisten, medisch personeel en andere kerkelijke werkers.¹²⁵ De tijdens Niemann ingezette trend zette zich door. Het opkomende Indonesische nationalisme na de eeuwwisseling en de steeds intensievere contacten met inheemse bestuurders, de koloniale overheid en vertegenwoordigers van de islam eisten zendelingen van een ander kaliber. Behalve motivatie en besef van roeping werden deskundigheid, tact en kennis van zaken verlangd. In Midden-Celebes groeide A.C. Kruyt uit tot een gelauwerd antropoloog, terwijl in Noord-

growth of indigenous churches in Indonesia. Den Haag: Boekencentrum, 1958.

¹²⁴ Jensma, *Doopsgezinde zending*, 11-12.

¹²⁵ Fokkema, “Aanstaande Zendelingen”.

Celebes ook N.P. Wilken in dit opzicht van zich deed spreken. Gunning vernam op zijn eerste reis door de Indische archipel (1899-1901) van meerdere zendelingen klachten over hun gebrekkige theologische scholing. Een van hen was aan een studie Grieks begonnen om het Nieuwe Testament in de grondtaal te kunnen lezen – wat Gunning hem ten stelligste afraadde. Een paar jaar later bleek een ander Arabisch te studeren.¹²⁶ Zo waren er meer. Niet alleen diende de bestaande opleiding aangepast te worden, ook deed zich de vraag zich voor naar de wenselijkheid van academisch gevormde zendelingen of van kandidaat-zendelingen die (een deel van) hun theologiestudie op academisch niveau zouden moeten doen. Dat het kleine Java-Comité in 1879 de gepromoveerde theoloog J.P. Esser naar Madura uitzond was de voorbode van een trend waarmee ook andere corporaties geconfronteerd zouden worden.

Was Gunning's wens alle "Hervormde" corporaties samen te voegen te ambitieus, samenwerking van een aantal was wel mogelijk. Nadat de scherpe kantjes van de tegenstellingen waren afgesleten, begonnen na 1900 het NZG, de UZV en het STC samen te werken in de Samenwerkende Zending Corporaties (SZC).¹²⁷ Ook werd toenadering tot de NHK gezocht.¹²⁸ Parallel hiermee werden hun opleidingen samengevoegd. Hieruit ontstond in 1905 de Nederlandse Zendingsschool (NZS), die tot 1917 gevestigd was in het Zendelinghuis van het NZG in Rotterdam en daarna tot 1999 in Oegstgeest. Ook andere Nederlandse en enkele buitenlandse organisaties, waarvan sommige voorheen gebruik hadden gemaakt van de onderwijsfaciliteiten van de NZV, UZV en het NZG, lieten in de nu volgende decennia er (een of meer van) hun zendelingen, artsen, diaconessen, bijbelvertalers, onderwijzend en ander personeel geheel of gedeeltelijk opleiden. Hieronder

¹²⁶ J.W. Gunning, Dagboek over zijn reis naar en door Ned.-Indië 1899-1901, ARvdZ 53/5, sub. 26/9/1900; J. Schuurmans, Bijlage bij Notulen CvZ 24/7/1930, ARvdZ 112/34/15.

¹²⁷ Later sloten de NZV, de RMG en het JC zich aan. Zie hierover Coolsma, *Terugblik*, 118-130. Na WO II vormden ze de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ). In 1951 droeg de VNZ al haar arbeid en bezittingen over aan de Nederlandse Hervormde Kerk, die bij de invoering van haar nieuwe kerkorde een Raad voor de Zending had ingesteld.

¹²⁸ Met name met classicale zendingcommissies die de corporaties mede financierden. [Lindenborn], *De Nederlandsche Zendingvereiniging*, 29-31.

waren het STC, de GZB, het ZZG, het NBG, het JC, de Sumba-zending van de GKN, de ZCGK, het CCD, de NZV, de met de NZV gelieerde VOE, de EMG en de RMG.¹²⁹

In de jaren 1920 en 1930 werden ook een Amerikaanse methodist, twee Surinamers (namens Zeist) en zes Indonesiërs (namens de Minahasische Kerk (GMIM) en de Molukse Kerk (GPM)) tot hulpprediker opgeleid. Tussen 1905 en 1952 ontvingen 435 zendingsarbeiders en, namens het Indische gouvernement, vijf onderwijzers aan de NZS hun opleiding. Een paar zendelingen gingen naar Zuid-Afrika, Oost-Afrika, Suriname en Egypte of werkten voor de Inwendige Zending in Nederland, de overgrote meerderheid ging naar Indië/Indonesië. Gedurende zijn bestaan heeft de school vier rectoren gehad: H.M. van Nes (1905-1907), A. van Veldhuizen (1907-1910), A.M. Brouwer (1910-1921) en F.J. Fokkema (1921-1946).

3.2 De inrichting

De nieuwe Zendingsschool (na WO II Zendingshogeschool) telde een sterk wisselend aantal leerlingen en docenten. Hij begon met 36 kwekelingen. Het hoogste aantal werd in 1929-1930 bereikt toen er 44 waren, doch gewoonlijk lag het veel lager. Alle kwekelingen waren mannen. Hoewel er sinds eind 19de eeuw over vrouwelijke zendelingen gesproken werd en de eerste al aan het begin van de 19de eeuw was uitgezonden, werd door de SZC pas in 1934 de eerste vrouwelijke zendingsarbeider in eigen rechte uitgezonden, Chr. Slotemaker de Bruïne (NZG), die overigens geen opleiding aan de NZS had gevolgd. Dat nam niet weg dat omstreeks 1900 “wel iets” van een opleiding voor vrouwen en verloofden van zendelingen heeft bestaan, doch die was voornamelijk gericht op de verzorging van kinderen en zieken en het bestieren van de huishouding. Pas in 1940 werden de eerste vrouwelijke kwekelingen door de NZS aangenomen.¹³⁰

¹²⁹ Van Randwijck, *Handelen*, II, 685. Over het onderwijs van de RMG, zie Schmidt, *Mission*, hfdst. iii.

¹³⁰ Van Randwijck, *Handelen*, II, 686-687.

De oude indeling in drie klassen van elk twee jaar was blijven bestaan, evenals het betrekkelijk strenge regime van de “huisvader” in het internaat. Omdat de NZS zich tussen de uitzendende instantie en de zendeling schoof, was van een band tussen beide minder sprake dan voorheen. In de taakomschrijving van de NZS die bij zijn oprichting en opnieuw in 1925 door Van Nes werd geformuleerd, was het oude ideaal herkenbaar: de kwekelingen werden gevormd tot discipelen van Christus, die geleid werden door de Heilige Geest. Dat betekende concreet dat men hen voldoende kennis wilde bijbrengen om hun werk te kunnen doen, maar geen “veelweters, geen geleerden en evenmin theologen” van hen wilde maken. Thans stonden de belangen van de inheemse christenen en hun ontluikende kerken voorop en niet langer die van de zendingscorporaties. De zendingen moesten het volk waaronder zij werkten leren begrijpen en zijn taal spreken. De NZS en het bijbehorende internaat dienden zijns inziens voorts “een woonstede des Heiligen Geestes te wezen”, waarmee in nieuwe woorden de oude vormende functie werd onderstreept.¹³¹ Een ander noemde als kenmerkend voor de NZS “de verruiming van den geestelijken blik, de overwinning van [= op] het intellectualisme en de vorming der godsdienstig-zedelijke persoonlijkheid”.¹³²

Voor toelating moesten kandidaten tussen 18 en 24 jaar oud zijn. In 1931 werd het toelatingsexamen op MULO-niveau gebracht en per 1937 op middelbare school- of kweekschool-niveau. Tot het zover was leidde de eerste klas de kwekelingen op tot het peil van de MULO. Zowel in de tweede als in de derde klas stonden theologische vakken centraal, aangevuld met Indische vakken en onderwijs van meer praktische aard dat voorbereidde op een verblijf in de tropen. De examens voor zendeling-leraar en hulpprediker werden aan het eind van de tweede klas (dus na vier jaar) afgelegd. In de jaren 1930 werden ook Grieks en Hebreeuws gegeven.¹³³

¹³¹ Van Nes, “De Nederlandsche Zendingsschool 1925-1935”, 82-83.

¹³² *Ibidem*, 94-95.

¹³³ Voor het lesplan van de NZS, zie Van Randwijck, *Handelen*, II, 680-683.

Het feit dat de leerlingen van de NZS voor Indië bestemd waren, maakte de organisatie van het onderwijs betrekkelijk simpel. Veel Indische vakken werden door Leidse hoogleraren en universiteitsdocenten gegeven, onder wie C. Snouck Hurgronje (islam) die dit 25 jaar lang deed.¹³⁴ Ook tal van anderen, onder wie oud-zendelingen, verlofgangers, bijbelvertalers en buitenlandse bezoekers gaven er les, zoals N. Adriani, A.C. Kruyt, H. Kraemer en de opwekkingsprediker E. Stanley Jones. Verder omvatte het programma het aanleren van tafelmanieren en andere beschaafde omgangsvormen, vrijwilligerswerk in christelijk-filantropische instellingen en medisch onderricht in het Leidse Academisch Ziekenhuis.¹³⁵ De onderwijsfaciliteiten van de Leidse universiteit in zake Nederlands-Indië, die in 1902 door de instelling van de leerstoel koloniale geschiedenis een aanzienlijke uitbreiding ondergingen, vormden de voornaamste reden voor de verhuizing van de zendingsopleiding in 1917 van Rotterdam naar Oegstgeest, waar ze tot 1999 gevestigd is geweest.

3.3 Academisch gevormde zendelingen

Boven is al gewezen op de veranderende omgeving waarin de zending zich in Indië geplaatst zag en die dwong tot bezinning op het opleidingsniveau van de zendelingen. Esser is al genoemd. Was hij nog een eenling, in 1908 zond ook het STC een academisch gevormd theoloog uit, de predikant C. Ferguson, die de NZS overigens niet bezocht had. Hierop volgden enkele gepromoveerden zoals B.M. Schuurman (Bale Wijata, Malang) en H. Kraemer (NBG). In de jaren 1930 verdichtte de discussie zich, met name door toedoen van Kraemer. Het resultaat was dat men voor de zendingsdienst geschikt geachte academisch gevormde theologen welkom heette of zelfs benaderde. Maar doordat hun aantal achterbleef bij wat men hoopte, werd de mogelijkheid geopperd om kandidaten aan een rijksuniversiteit een theologische studie te laten volgen. Hoewel dit hier en daar

¹³⁴ Van Nes, "De Nederlandsche Zendingsschool 1925-1935", 93.

¹³⁵ Van Randwijck, *Handelen*, II, 684-685.

op weerstand stuitte wegens het, naar gezegd werd, ontbreken van voldoende zendingsgeest binnen de theologische faculteiten, werd deze weg in de jaren dertig voor een tweetal toch geopend.¹³⁶ Maar men bleef overtuigd van de heilzame werking die het leven binnen seminarie- en internaatverband bood, al was het maar als korte na-opleiding.¹³⁷

3.4 Tijdens de oorlog

Tijdens de oorlog werden de werving en opleiding van nieuwe zendingen voortgezet. In 1940 werkten meer dan 160 Europeanen in zendingsdienst in Indonesië, van wie 65 zending-leraren, terwijl in Oegstgeest negen zendingen klaar stonden voor vertrek. Men verwachtte na de oorlog in Indonesië zowel veel lege als nieuwe plaatsen te moeten vullen. Men wierf onder theologen en kandidaten in de theologie en andere academici, alsook onder abituriënten van het middelbaar onderwijs. De eerste “oorlogscursus” begon in september 1940 met zestien cursisten, waaronder enkele sociaal-geografen. Daar de Leidse universiteit gesloten werd (nov. 1940), konden daar geen colleges gevolgd worden. Docenten tijdens de oorlog waren H.M. van Nes die Nieuwe Testament gaf. N. Heertjes, oud-insp. Inl. Onderwijs, E. Gobeë, oud-regeringsadviseur voor islamitische zaken, de taalgeleerde R.A. Kern en verschillende oud-zendingen gaven les in Engels en Indonesische talen.¹³⁸

4 Na de oorlog

4.1 De Zendingshogeschool

Na de bevrijding was de tijd van de klassieke zending voorbij. Dit gold zowel de Hervormde zending als andere kerken en zendingsorganisaties. Met uitzondering van sommige delen van Nieuw-Guinea (tot 1962) werd zendingswerk-oude-stijl, voorzover nog mogelijk en wenselijk geacht, de verantwoordelijkheid van de

¹³⁶ Van Nes, “De Nederlandsche Zendingsschool 1925-1935”, 99.

¹³⁷ Van Randwijck, *Handelen*, II, hfdst. 40.

¹³⁸ Cramer, “Nederlandsche Zendingsschool”.

jonge kerken op de voormalige zendingsvelden. Naast de oude contacten in Indonesië ontstonden nieuwe met kerken in Zuid- en Centraal-Azië, Afrika en Latijns-Amerika. De betrekkingen met deze partners kregen de vorm van samenwerking op het gebied van theologisch en ander onderwijs, jeugd- en gezinswerk, lectuurvoorziening en kerkelijk, medisch, landbouwkundig en sociaal-economisch opbouwwerk. Sleutelwoorden werden “wederkerige assistentie”, “comprehensive approach” en “oecumenische samenwerking en eenheid.” Kenmerkend voor de naoorlogse tijd was soms de neiging tot idealiseren en romantiseren van het kerkelijk leven op de voormalige zendingsvelden en van de nieuwe partnerkerken.¹³⁹

In samenhang deze nieuwe realiteit werd ook de blauwdruk voor de toekomstige zendingsopleiding in Nederland geformuleerd. Anders dan voor de oorlog toen zendelingen, met uitzondering van medisch personeel, geacht werden zich voor hun leven op een zendingsveld te vestigen, gingen ze na de oorlog slechts uit voor een beperkte periode en dan nog alleen op verzoek van de overzeese partner. De opleiding in Nederland versoberde, werd ingekort en veronderstelde meestal een academische opleiding. Ze werd aangevuld met colleges aan de Leidse Universiteit.

De ZHS in Oegstgeest verzorgde aanvankelijk twee cursussen: een lange van een jaar voor universitair gevormde theologen en een korte van vier maanden voor artsen en andere aanstaande zendingsmedewerkers. Hoewel het element van kennismaking met de nieuwe werkomgeving zeker niet ontbrak, bewaarden beide cursussen het oude karakter van vorming.

Dat door de overdracht van alle arbeid van de VZN aan de NHK (1951) de zending verkerkelijkte, hield in dat Hervormd Nederland meer dan voorheen betrokken raakte bij de internationale oecumenische beweging, de dialoog met andere godsdiensten en de problemen van de jonge kerken in de Derde Wereld. Hierdoor kreeg Oegstgeest er een taak bij. Bij gelegenheid in samenwerking met

¹³⁹ Hoe men zich dit in Indonesië voorstelde, leest men in: *Zending in Indonesië*.

het Gereformeerde Zendingscentrum in Baarn,¹⁴⁰ immigrantenkerken, studentengroepen en organisaties op het terrein van de ontwikkelingshulp werd in dit verband een breed scala aan uitwisselingsprogramma's, ontmoetingsdagen, conferenties en cursussen georganiseerd.

5 De Gereformeerden

5.1 Christelijke Afgescheidene (Gereformeerde) Gemeenten

Naar het inzicht van de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) (tot 1869 de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk) was alle zendingswerk de verantwoordelijkheid van de kerk zelf. Haar zendingsarbeid werd van 1860 tot 1873 geleid door het College van Curatoren van de Theologische School in Kampen (opgericht op de synode van Zwolle van 1854) en daarna tot 1892 door de Algemene Zendingscommissie van de CGK. Deze commissie regelde de opleiding van zendelingen, koos de zendingsterreinen en standplaatsen en beheerde de financiën. De opleiding duurde vier jaar en vond aanvankelijk plaats in Kampen, later bij Donner in Leiden. De zendelingen gingen uit in NGZV-dienst.¹⁴¹

5.2 NGZV

De NGZV was een dogmatisch-calvinistisch genootschap dat als enige van de eind jaren 1850 ontstane genootschappen (mei 1859) een belijdenis als grondslag had, namelijk die van de toenmalige Hervormde Kerk.¹⁴² Ze heeft in de periode 1861-1894 acht zendelingen in dienst gehad, die op een na (een Duitser) lid waren van de Hervormde Kerk. Slechts in de jaren 1862-1863 had de vereniging een eigen zendingsopleiding, met als docenten ds. C. Schwartz, predikant van de Vrije Schotse Kerk in Amsterdam en de initiatiefnemer tot de oprichting van de vereni-

¹⁴⁰ *Rapport 1959*, 35-36; *Raoort ... 1963*, 48-49

¹⁴¹ Van den End, *Gereformeerde zending op Sumba*, 5.

¹⁴² Voor de statuten (1863) van de NGZV, zie Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931*, doc. 7; Coolsma, *Zendingseeuw*, 137-189.

ging, en J.W. van Loon.¹⁴³ De NGZV heeft hierna niet weer een eigen zendingsopleiding geopend, maar zond zendelingen uit die elders een opleiding hadden ontvangen, zoals in Kampen, aan een kweekschool, het Schotse Seminarie in Amsterdam, de opleiding van de UZV in Utrecht, de RMG in Barmen, de VU in Amsterdam of, vanaf de jaren 1870, de door ds. J.H. Donner geleide zendingsopleiding van de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) in Leiden.

5.3 Donner's opleiding

De opleiding die de NGZV- en CGK-kwekelingen in Leiden van Donner kregen, duurde twee jaar en omvatte zendingsgeschiedenis en land- en volkenkunde. Maleis en Javaans leerden deze kwekelingen pas na aankomst op het zendingsveld.¹⁴⁴ De CGK-kwekelingen hadden voor hun komst naar Leiden een vierjarige theologiestudie in Kampen voltooid. De abturiënten van Donner's opleiding waren geen volledig bevoegde predikanten, doch "min of meer opgeleide 'kwekelingen'" met een bevredigende spreekvaardigheid. Ze hadden wel het recht van sacramentsbediening, doch alleen in inlandse gemeenten in Indië, niet in Europese gemeenten in Indië of in gemeenten in Nederland.¹⁴⁵ In 1890 besloot de NGZV dat alle toekomstige zendelingen een universitaire opleiding moesten hebben.¹⁴⁶ Korte tijd later nam de CGK het werk van de NGZV over.

5.4 De Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)

5.4.1 Het begin

Toen de GKN in 1892 door vereniging van de CGK en de NGK in het leven geroepen werd, ontstond tevens de zending van de GKN. De zendingsvelden lagen in zuidelijk Midden-Java en op het verder naar het oosten gelegen eiland

¹⁴³ Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931*, 9-10.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 17.

¹⁴⁵ Algra, *De Geref. Kerken in Ned. Indië, Indonesië (1877-1961)*, 18; Pol, *Midden-Java ten Zuiden*, 177.

¹⁴⁶ Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931*, 10.

Sumba.¹⁴⁷ Op de synode van de GKN van 1896 in Middelburg werd bepaald en in de Zendingsorde van 1902 vastgelegd¹⁴⁸ dat de verkondiging van het Woord, de bediening van doop en avondmaal en de oefening van de tucht toevertrouwd waren aan de plaatselijke, geïnstitueerde gemeente. Daarom dienden de zendingsarbeiders voor wat de hoofddienst werd genoemd volledig opgeleide, bevoegde en beroepen predikanten te zijn, “personen in het ambt”.¹⁴⁹ Een aparte zendingsopleiding was er derhalve niet. Dat nam niet weg dat sommige aanstaande zendingspredikanten zich tijdens hun theologiestudie in Nederland op hun uitzending voorbereidden. Slechts eenmaal werd hiervoor een beroep op de NZS gedaan. De Gereformeerde zendingspredikant L.P. Krijger (Sumba) volgde enkele taalkundige en geneeskundige lessen in Oegstgeest.¹⁵⁰ Dit deed ook ds. A. Bikker van de ZCGK, die vanaf 1927 in Mamasa in West-Celebes werkte. De overweging dat de zending de opgave van plaatselijke kerken was, gold voor beide kerkgenootschappen alleen de hoofddienst. Ander werk ten behoeve van de zending, zoals medisch, pedagogisch, juridisch, financieel en technisch, kon door niet-ambtelijke personen verricht worden, eventueel uit te zenden door particuliere organisaties.¹⁵¹

5.4.2 Bavinck

Was na de vorming van de GKN de Gereformeerde gecentraliseerde zendingsopleiding verdwenen, ook voor niet-ambtelijk personeel bestond geen aanvullende opleiding. Eind jaren 1920 werd evenwel de wenselijkheid van een adequate voorbereiding van missionaire predikanten, artsen, onderwijzers, verplegend personeel en eventueel uit te zenden vrouwelijke zendingsarbeiders naar voren gebracht. De zendende kerken zouden hierin moeten samenwerken. Die voorbe-

¹⁴⁷ Zie de Inleiding van Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931*, 3-75; en Reenders, “Reformatie van de zending naar Calvinistisch model”, 12-35.

¹⁴⁸ Zie Art. 3 en 13 van de Zendingsorde, document 35 in: Van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba*.

¹⁴⁹ *Acta Synode GKN 1896*, (Art. 116) 69-70.

¹⁵⁰ Van Randwijck, *Handelen*, II, 685.

¹⁵¹ De Jong, “De onhoudbaarheid van de visie van Middelburg”.

reiding diende zich op twee zaken te richten, ten eerste op het aanleren van vaardigheden ter bevordering van een vlotte omgang met de inheemse bevolking en ten tweede op het verwerven van kennis van de Gereformeerde zendingsbeginselen.¹⁵² In 1939 werd de in 1938 tot zendingshoogleraar in Kampen benoemde J.H. Bavinck (1895-1964) met deze opleiding belast.¹⁵³ Bavinck had tot dan toe in Surakarta en Yogyakarta (M.-Java) gewerkt. Hij stond bekend om zijn betrekkelijke openheid tegenover de internationale oecumenisch beweging (Jeruzalem, Tambaram). Wat betreft de niet-christelijke godsdiensten gaf hij de voorkeur aan een behoedzame dialoog, zoals hij onder meer had uiteengezet in zijn *Christus en de Mystiek van het Oosten* (Kampen, 1934). Waar mogelijk zocht hij aansluiting bij de godsdienstige vorm en stijl van de oosterse omgeving om deze in christelijke zin verder te ontwikkelen, op voorwaarde uiteraard dat de Gereformeerde orthodoxie niet in het gedrang kwam.¹⁵⁴

Deze ontwikkelingen binnen het Gereformeerde kamp voltrokken zich op hetzelfde moment dat Kraemer in Oegstgeest de wenselijkheid van academisch gevormde zendeling op de agenda plaatste. Startend vanuit diametraal tegenovergestelde posities zetten de Hervormde en Gereformeerde zendingen in deze jaren de eerste schreden op het pad dat hen uiteindelijk naar hetzelfde opleidingsmodel zou voeren: academisch gevormde zendingsarbeiders die een korte, afsluitende zendingscursus volgden. Het waren Kraemer en Bavinck die deze richting hadden gewezen.

5.4.3 Tijdens de oorlog; Baarn

Tijdens de oorlog ontstond in Gereformeerde kring de vrees voor een enorme kaalslag in het zendingswerk in Indië. Met het oog op de wederopbouw na de oorlog organiseerde Bavinck, deels in samenwerking met Kraemer en de NZS in

¹⁵² GK Amsterdam, "Rondschrijven", 4/1927, AGKAmst. 14, Stukken betr. de Vereeniging "Het Comité tot steun van Christelijk Onderwijs in Djogjakarta en Soerakarta", 1916-1940.

¹⁵³ Art. 11, 14, *Acta Voortgezette Synode GKN 1938*; Art. 118, Bijlage XIV, *Acta Synode GKN 1939*.

¹⁵⁴ Bavinck, "Enkele historische beschouwingen".

Oegstgeest, verschillende cursussen en conferenties voor (aanstaande) zendingspredikanten, artsen, verpleegsters, onderwijzers en “missionaire zusters”, die de opengevallen plaatsen moesten innemen of nieuw werk aanvatten. Aanstaande zendingspredikanten kregen een opleiding die werd afgesloten door een kerkelijk missionair examen, waarna ze voor de zendingsdienst beroepbaar waren. De niet-theologen kregen les in de beginselen en methode van de Gereformeerde zending, zendings- en godsdienstgeschiedenis en land- en volkenkunde.¹⁵⁵ Wegens de oorlogsomstandigheden moest Bavinck zijn werk in maart 1944 staken. Na de bevrijding hervatte hij zijn colleges, zowel in Kampen als in Amsterdam.¹⁵⁶

Hieruit ontstond de behoefte aan een permanent centrum voor de opleiding van zendingsarbeiders.¹⁵⁷ In december 1945 werd hiertoe een pand in Baarn in gebruik genomen, waar alle lessen gegeven werden. Per 1 januari 1951 werd de opleiding opgedragen aan de generale zendingsdeputaten. De “wetenschappelijke” leiding lag achtereenvolgens in handen van H.A. Wiersinga en vanaf 1956 in die van de nieuwe Kampense zendingshoogleraar H. Bergema. Behalve Bavinck (missiologie) en Bergema (missiologie, jodenzending, zionisme) doceerden er Gereformeerde coryfeeën als F.L. Bakker (islam; Javaans), L. Onvlee (etnologie, Sumbaas), J.A.C. Rullmann (zendingstheorie), H.A. Wiersinga (bijbelse vakken), J. van den Berg (zendingsgeschiedenis), J. van Baal (acculturatieproblemen) en J. Verkuyl (elenctiek).¹⁵⁸ Vanaf begin jaren 1960 werden behalve voor Indonesië ook zendingsarbeiders opgeleid voor Argentinië, Brazilië, Pakistan en enkele landen in Afrika.¹⁵⁹

Na een reorganisatie bij het aantreden van Bergema, bestond de opleiding uit twee klassen, die uitsluitend bestemd waren voor academici. De eerste klas, die twee

¹⁵⁵ Bavinck, “Vooropleiding en propaganda”, 10/1942, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

¹⁵⁶ *Rapport ... 1946*, 20-24.

¹⁵⁷ D. Pol, praeses, en E.H. Broekstra, scriba, “Eerste Jaarverslag van de Commissie van Vooropleiding voor de Zending, bestemd voor de Zendingssorten”, [1943], AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

¹⁵⁸ Reenders, “Bergema”; *Rapport ... 1952*, 23-25; *Rapport ... 1957*, 36-39; *Rapport ... 1963*, 47.

¹⁵⁹ *Rapport ... 1963*, hfdst. 9, 11, 17.

jaar duurde en per collegejaar zeventien maal twee dagen nam, was een algemene zendingsopleiding bestemd voor ouderejaars studenten (theologen, artsen, economen e.a.) en jonge predikanten. Met het oog op eventuele uitzending kregen ze een breed scala aan vakken. Aan het eind volgde een examen. Allerlei aspecten van de zending kwamen aan de orde, evenals de belangrijkste wereldgodsdiensten en de politieke en culturele geschiedenis van het land van bestemming. Soms volgde een predikant van buiten de GKN-kring deze klas ook, doch dat gaf geen recht op een aanstelling. De tweede klas was een gespecialiseerde fulltime opleiding voor aanstaande zendingspredikanten en duurde een jaar. Het onderwijs omvatte de noodzakelijke vreemde talen, zendingsgeschiedenis, boekhouden, lektuurdienst en colportage, didactiek, hygiëne en autorijden. De opleiding werd afgesloten met een onder verantwoordelijkheid van de generale zendingsdeputaten afgenomen missionair examen, waarna ze uitgezonden konden worden. Soms bezochten ze tijdens hun opleiding internationale zendingsconferenties of zusterorganisaties. Eenmaal op de plaats van bestemming aangekomen, volgde nog een na-opleiding van een half jaar.¹⁶⁰

6 Het Hendrik Kraemer Instituut

In de geest van de uit de oorlog daterende samenwerking tussen Bavinck en Kraemer en de daaropvolgende samenwerking tussen Baarn en Oegstgeest werden in 1971 de ZHS en het Zendingseminarium samengevoegd tot het Hendrik Kraemer Instituut (HKI) – dat eigenlijk het Bavinck-Kraemer Instituut had moeten heten. (Dat het neo-calvinisme van A. Kuyper zich goed verdroeg met de ethische theologie van vader P. en zoon P.D. Chantepie de la Saussaye is elders aangetoond, dit terzijde¹⁶¹). Het HKI had tot taak “de vorming en opleiding tot werkers in zending en werelddiakonaat”, doch verzorgde ook cursussen, toerustingswerk en conferenties ten dienste van protestants-christelijk Nederland. Mede

¹⁶⁰ *Rapport ... 1957*, 36-39; vakkenlijst in: *Rapport ... 1959*, 29-33.

¹⁶¹ Holtrop, “Ethischen”, 66.

wegens het afnemen van het aantal uitzendingen werden de twee bestaande ZHS-cursussen voor zendingsarbeiders samengevoegd tot een cursus van vier maanden, de basiscursus genaamd.

Niet in de laatste plaats als gevolg van de roerige jaren zestig veranderde het aanbod van kandidaten voor de zending. Dat was vooral in de basiscursus goed te merken. Meer dan voorheen vertegenwoordigden de cursisten in hun denken en doen een breed scala van maatschappelijke, politieke en kerkelijke stromingen, van confessioneel en streng-orthodox via midden-orthodox tot vrijzinnig en zelfs rand- en buitenkerkelijk. Dit maakte het samenwonen en -werken in seminarie- en internaatverband er niet eenvoudiger op, te meer niet daar de staf zich soms geen raad wist met deze situatie. De oude godsdienstige vorming werd aangevuld met een moderne vorming in “trans-culturele” sociale vaardigheden. Doch het academisch niveau van de cursisten en hun leeftijd verdroegen zich slecht met de betuttelende aanpak van sommige docenten, die rollenspelen, knip- en plakwerk en andere uit de moderne gedragswetenschappen afkomstige zaken omvatte. Dat was conform de *Zeitgeist* maar tevens onbevredigend. Veel tijd werd verdaan met zaken die de moeite niet waard waren.

Men was in meer dan een opzicht ver verwijderd van de dagen toen Chantepie de la Saussaye en Snouck Hurgronje hun stempel op de opleiding hadden gedrukt. Vanuit een wijder perspectief bezien was deze gang van zaken geen toeval. De afbraak van de zendingsopleiding weerspiegelde en was een direct gevolg van de afnemende relevantie van de kerk in de Nederlandse samenleving, iets wat de overzeese “partners” niet is ontgaan.

Afkortingen

ARRvdZ	Archief van de Rechtsvoorgangers van de Raad voor de Zending (van de NHK)
ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending (van de NHK)
CCD	Centraal Comité Depok
CGK	Christelijke Gereformeerde Kerk
CvZ	Conferentie van Zendingen
DZOK	Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Zending en Overzee- se Kerken
DZV	Doopsgezinde Zendingsvereniging
<i>EA</i>	<i>Extract-Acten</i> van het NZG (gedrukt)
EMG	Evangelische Mission-Gesellschaft, Basel
GK	Gereformeerde Kerk
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GMG	Gossnersche Missions-Gesellschaft, Berlijn
GMIM	Gereja Masehi Injili di Minahasa
GPM	Gereja Protestan Maluku
GZB	Gereformeerde Zendingsbond
Hb	Hoofdbestuur
HKI	Hendrik Kraemer Instituut
HUA	Het Utrechts Archief
JC	Java-Comité
LMS	London Missionary Society
MNZ	<i>Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap;</i> later: <i>Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingswetenschap</i>
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NGK	Nederduitse Gereformeerde Kerken
NGZV	Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging

NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NZG	Nederlandse Zendelinggenootschap
NZS	Nederlandse Zendingschool
NZV	Nederlandse Zendingsvereniging
RMG	Rheinische Mission-Gesellschaft, Barmen
RUL	Rijksuniversiteit Leiden
RvdZ	Raad voor de Zending (van de NHK)
STC	Sangi- en Talaud-Comité
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties
UZV	Utrechtse Zendingsvereniging
VOE	Vereniging tot Opleiding van Evangelisten
ZCGK	Zending der Christelijke Gereformeerde Kerken
ZHS	Zendingshogeschool
ZZG	Zeister Zendingsgenootschap

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen, waarin de Boeken en Schriften, die dagelijks in ons Vaderland en elders uitkomen etc. Eerste stuk voor 1800. Amsterdam, 1800

Algra, A., *De Geref. Kerken in Ned. Indië, Indonesië (1877-1961)*, Franeker: T. Wever, s.a.

Baas, H., *Van Baarn tot Leusden. 40 jaar zendingscentrum 1946-1986*. Leusden: Zendingscentrum, 1986.

Bavinck, J.H., “Enkele historische beschouwingen over de verhouding die het Christendom in den loop der eeuwen heeft ingenomen tegenover de cultuuruitingen der verschillende volken”, *De Opwekker*, jrg. 76, nr. 11 (nov. 1931) 501-514

Berg, A.J. van den, *Kerkelijke strijd en zendingsorganisatie. De scheuring in het Nederlands Zendelinggenootschap rond het midden van de negentiende eeuw*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997

“Beknopt verhaal van den opstand op Amboina, in 1829”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XI, vierde serie, Deel II (1862) 374-387.

Berigten en Brieven (NZG, gedrukt)

Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme. Red. D. Nauta, e.a., Kampen, 1983/1998

Biografisch Woordenboek der Nederlanden. Red. A.J. van der Aa, Haarlem: J.J. van Brederode, 1859

Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland. Red. J.P. de Bie en J. Loosjes; 's- Gravenhage: Nijhoff, [1919]-1949

Boneschansker, J., *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking inde Bataafse en Franse tijd*. Leeuwarden: Gerben Dykstra, 1987

Boone, A.Th., “Moderne zendelingen 1850-1885”, *DZOK* (1997/2) 22-40

- Boone, A.Th., *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997
- Bruyn, J.G. de, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*. Groningen: Tjeenk Willink, 1977
- Coolsma, S., *Terugblik op mijn levensweg (1840-1924)*. Rotterdam: J.M. Bredée's Boekhandel en Uitgevers-maatsch., 1924
- Coolsma, S., *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht: C.H.E. Breijer, 1901
- Busken Huet, C., "Letterkunde. Kronijk en Kritiek", in: *De Gids*, 1/1 (1864) 100-133
- Cramer, J.A., "Nederlandsche Zendingsschool", in: *Overzicht van het zendingswerk der Samenwerkende Zendingcorporaties. Juli 1940-1941*. [Oegstgeest, 1941], 31-35
- Eijnatten, Joris van, "Beschaafd Koninkrijk. Het NZG en de motivering van de zending omstreeks 1800", in: *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1997) 25-45
- End, Th. van den, *Gereformeerde Zending op Sumba, 1859-1972. Een Bronnen-publicatie*. s.l., 1987
- End, Th. van den, "Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht", in: *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1997) 1-24
- Enklaar, I.H., *Joseph Kam, 'Apostel der Molukken'*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1963
- Extract-Acten en Maandberichten van het NZG, div. jaargangen (gedrukt)*
- Fokkema, F.J., "Aanstaande Zendingen; Leerlingen van de Zendingsschool en Academici", *MZN* (1933) 339-345.

Forsten, R., *Iets ter nagedachtenis van den hoog eerwaardigen hoog geleerden heer Johannes Hermannus Schacht ... Uitgesproken bij gelegenheid van het nederleggen van het Akademisch Rectoraat op den 13 Junij 1805*. [Harderwijk, 1805]

Francken, W., “Tusschen hoop en vrees”, in: *Geloof en Vrijheid. Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 2de jrg. (1868) 488-499

Francken, W., *Johannes Ludovicus Vives, de vriend van Erasmus, in zijn leven en als merkwaardig christelijk theoloog en philanthroop der 16e eeuw*. Rotterdam: Van der Meer en Verbruggen, 1853.

Francken, W., “Aan den Schrijver Van ‘Max Havelaar’”, in: Multatuli, *Herdrukken*, (Amsterdam: Meyer, 1865) 138-140

Francken, W., “Nog een vraagteken naar aanleiding van Scholtens Evangelie naar Johannes”, in: *Godgeleerde bijdragen*, 40 (1866) 177-186

Gevers Deynoot, W.T., *Herinneringen eener reis naar Nederlandsch Indische in 1862*. Den Haag: M. Nijhoff, 1864

“Handelingen van de Jaarvergadering der Directeuren van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, gehouden den 21 Julij 1857, en volgende dagen”. Rotterdam, 1857 (in *EA 1857*)

“Handelingen van de Jaarvergadering der Directeuren van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, gehouden den 19den Julij 1858 en volgende dagen”. Rotterdam, 1858 (in *EA 1858*)

Harthoorn, S.E., *De evangelische zending en Oost-Java. Eene kritische bijdrage*, Haarlem: A.C. Kruseman, 1863

Hiebink, H., *Het Zendelinghuis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap in 1855*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1855

Holtrop, P.N., “Ethischen: erfgenamen van het Réveil?”, in: P.N. Holtrop (ed.), *Herdacht landschap*, (Den Haag, 2011) 45-69

Holtrop, P.N., “Zinzendorf op de drempel van de 31ste eeuw”, in: P.N. Holtrop (ed.), *Herdacht landschap*, (Den Haag: 2011) 233-266

Hummel, U., "Status van de zendeling binnen het Nederlandsch Zendelinggenootschap gedurende de eerste decennia van zijn bestaan", in: *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalfopstellen*. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997) 47-69

Idema, H.A., "De oorzaken van den opstand van Saporoea in 1817", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, Deel 79 (1923) 598-641

"Iets over den Zedelijken en Godsdienstigen Toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. (Medegedeeld uit een particulieren Brief)", in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, 10 (1840) 330-339

Inventaris van het archief van de Raad voor de Zending en van gedeponeerde archieven, (1864) 1950-2001. Samengesteld door M. Verhoef, G. van der Harst, L. van Stekelenburg, A. van Geyt, B. Semeijn. Met medewerking van Th. van den End en F. Tuinstra. [Utrecht: HUA], 2009-2010

Inventaris van de archieven van de nederlandse zendingsscholen, 1905-1999. Samengesteld door M. Verhoef, G. van der Harst, L. van Stekelenburg, A. van Geyt, B. Semeijn, met medewerking van Th. van den End en F. Tuinstra. [Utrecht: HUA], 2009-2010

Inventaris van het archief van de gereformeerde zendingsbond 1901-1961 (1974). samengesteld door Th. van den End, s.a., s.l.

Inventaris van de archieven van de rechtsvoorgangers van de Raad voor de Zending, 1797-1950. Samengesteld door M. Verhoef, G. van der Harst, L. van Stekelenburg, A. van Geyt, B. Semeijn, met medewerking van Th. van den End en F. Tuinstra. [Utrecht: HUA], 2009-2010

Jensma, Th.E., *Doopsgezinde zending in Indonesië*. Diss. UvA; 's Gravenhage: Boekencentrum, 1968

Jong, Chr.G.F. de, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997

Jong, Chr.G.F. de, *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie*. Deel I 1803-1854, Deel II 1854-1900. Leiden: KITLV Press, 2006

Jong, Chr.G.F. de, "De onhoudbaarheid van de visie van Middelburg, 1896, in Nederland en in Midden-Java", in: *ZGKN100. Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg 1896*. Red. P.N. Holtrop. (Kampen: WZOK, 1996) 36-56

Kagchelland, A., M. Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. Delft: Uitg. Eburon, 2009

Kruyf, E.F., *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap en zijne zendingsposten*. Groningen: J.B. Wolters, 1894

Lems, H. (ed.), *Holland Mission. 150 Years Dutch Participation in Mission in Egypt*. Utrecht: Stichting de Zending der PKN, 2005

[Lindenborn, M.], *De Nederlandsche Zendingsvereeniging gedurende zestig jaren 1858-1918. Rede gehouden op den Zendingsdag van 1918 door Ds. M. Lindenborn*. Rotterdam: NZV, s.a.

Ludeking, E.W.A., "Schets van de Residentie Amboina", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 3de volgrees, 3de deel (1868) 1-272

Multatuli, *Herdrukken*, Amsterdam: Meyer, 1865

Nes, H.M. van, "De Nederlandsche Zendingschool 1925-1935", *Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingwetenschap* (1936) 81-102

Niemann, G.K., *Bijdragen tot geschiedenis der verbreiding van het Christendom, naar aanleiding van het werkje van S. E. Harthoorn, De evangelische zending en Oost-Java*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1864

Neurdenburg, C.J., “De opleiding van zendelingkweekelingen”, in: *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, jrg. 8 (1864) 469-472

Neurdenburg, J.C., *Geschiedenis tegenover kritiek: (naar aanleiding van S.E. Harthoorn's geschrift: "De evangelische zending en Oost-Java")*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1864

NZG, *Algemeene Bepalingen en Reglement zooals die herzien zijn in de jaarvergadering van 1916*. Rotterdam: M. Wyt & Zonen, april 1917

Petter, F.A., *Profanum et Promissio*. Diss. RUG, 2002

Poensen, C., “In Memoriam Prof. Dr. George Karel Niemann”, in: *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. van Ned.-Indië*, 7e volgr. V, 7-16

Pol, D., *Midden-Java ten Zuiden*, Den Haag, 1922

Randwijck, S.C. van, *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest 1897-1942*. 2 delen; 's Gravenhage: Boekencentrum, 1981

Rapport van de deputaten der generale synode van 1943 voor de zending onder heidenen en Mohammedanen, aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. samenkomt te Zwolle in Augustus 1946, [s.l., s.a.]

Rapport inzake de zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland onder heidenen en Mohammedanen, uitgebracht aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken, vergaderd te Rotterdam in 1952, [s.l., s.a.]

Rapport inzake de zending van De Gereformeerde Kerken in Nederland onder heidenen en Mohammedanen, uitgebracht aan de generale synode dier kerken, vergaderd te Assen in 1957, [s.l., s.a.]

Rapport van generale deputaten voor de zending onder heidenen en Mohammedanen, benoemd door de generale synode van Assen 1957, uitgebracht aan de synode van De Gereformeerde Kerken in Nederland, welke D.V. eind juni 1959 bijeenkomt te Utrecht, [s.l., s.a.]

Rapport van generale deputaten voor de zending onder heidenen en Mohammedanen, benoemd door de generale synode van Utrecht 1959, uitgebracht aan de

Synode van De Gereformeerde Kerken in Nederland, welke in 1960 bijeenkomt te Utrecht, [s.l., s.a.]

Rapport van deputaten voor de zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland, uitgebracht aan de generale synode van Groningen, [s.l., s.a.]

Reenders, H., *Alternatieve zending. Otto Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië*. Diss., TU Kampen; Kampen: J.H. Kok, 1991

Reenders, H., *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2001

Reenders, H., "Bergema als hoogleraar in Kampen en rector van het zendingsseminarie te Baarn, 1956-1967", in: *Een rechtvaardig mens plant een levensboom. Facetten uit het leven en werk van dr. H. Bergema*. Onder redactie van Ineke Bergema en Chris de Jong. (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006) 159-177

Reenders, H., "Reformatie van de zending naar Calvinistisch model. De Gereformeerde Synode van Middelburg 1896", in: *ZGKN100. Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg 1896*. Red. P.N. Holtrop. (Kampen: WZOK, 1996) 12-35

Rhijn, L.J. van, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1851

Rooseboom, H.J., *Na vijftig jaren. Gedenkboek van de Nederlandsche Zendingsveereniging*. Rotterdam: [1908]

Schmidt, W.R., *Mission, Kirche und Reich Gottes bei Friedrich Fabri*. Wuppertal-Barmen: Verlag der RMG, 1965

Spengler, J.A., *De Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van den gouverneur-generaal G.A.G.P. Baron van der Capellen, 1819-1825*. Utrecht: Kemink en Zn., 1863

Swellengrebel, J.L., *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 1820-1900. Amsterdam, 1974; II, 1900-1970, Den Haag, 1978

Temminck, C.J., *Coup-d'oeil général sur les possessions néerlandaises dans l'Inde Archipélagique*. Drie delen; Leiden: Arnz, 1846-1849

Tiele, C.P., “Ziekteverschijnsel en levensteeken”, *Tijdspiegel*, dl 2 (1864) 370-380

Tiele, C.P., “Godsdienstwetenschap en theologie”, in: *Theologisch tijdschrift*, jrg. 1 (1867) 38-52

Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997

Vaderlandsche Letteroefeningen of Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen etc.. Eerste stuk voor 1823. Amsterdam, 1823

Vree, J., “P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van Groninger richting en Réveil (1864-1867)”, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 34 (mei 1991) 13-38

[Wilken, N.P., e.a.], *Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa*. [Bewerkt en uitgegeven door G.K. Niemann]. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1866
Woorden gesproken bij het open graf van den Hoogwelgeboren Heer Mr. C.W.J. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam. Overleden te Utrecht den 18n en aldaar Begraven den 23n April 1872. Utrecht: Kemink en Zoon, 1872

Zending in Indonesië. Verslag en rapporten van de zendingsconferentie te Batavia gehouden van 10 tot 20 Augustus 1946. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door ds. J.C. Hoekendijk. Den Haag: Boekencentrum, 1946

ZGKN100. Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Onder redactie van dr. P.N. Holtrop. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996